

ՆՇՈՏ ԳՆԼՍՏՅԱՆ

ՄՈՆՂՈԼԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ
ՀԱՅ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՄԱՆԿ. ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ Ե Ն Ի Ն Ա Կ Ա Ն

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայաստանում գրավոր մասնագետները գրեթե աչքաթուղ են արել հայ ժողովրդի պատմություն մի այնպիսի կարեւոր բնագավառ, ինչպիսին է նրա դիվանագիտություն պատմությունը: Երիտասարդ գիտնական զոցենտ Աշոտ Գալստյանը իր այս աշխատությունը, հիմնված բարեխղճորեն ուսումնասիրած սկզբնաղբյուրների վրա, թե մասամբ լրացնում է այդ բացը, և թե ազդակ դառնում մեր պատմարան հեղինակներին՝ ավելի ընդարձակ լուսարանելու մեր ժողովրդի պատմություն հուսումնասիրված այդ կարևոր հարցը:

Ակադեմիկոս Հր. Աճառյանի խմբագրությունը լույս էր արձակում սույն գործի հրատարակությունը մեր առաջին փորձն է, և հույս ենք հայտնում, որ մեր այդ առաջին փորձը կդառնա սկիզբը մի մեծ, նոր սկսվող գործի:

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈՒԱՐԵՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու զոսկնա Աշոտ Գալստյանի «Մոնղոլական շրջա՝ հայ գլխանագիտություն պատմությունից» վերնադրով գիտական ուսումնասիրությունը, որպես հայ ժողովրդի միջնադարյան գլխանագիտության պատմության ասպարեզում արժեքավոր փորձ, խոշոր գիտական և պատմաքաղաքական նշանակություն ունի: Ընդհանրապես հայ ժողովրդի գլխանագիտության պատմության ուսումնասիրությունը վերաբեր է հայագետների ուշադրությունից և դեռ մինչև այսօր ուսումնասիրություն ատարեա չի դարձել: Վերջերս Մոսկվայում հրատարակված «Գլխանագիտության պատմություն» երկհատոր մեծածավալ աշխատություն մեջ ոչ մի խոսք չի ասված ոչ միայն միջնադարյան հայ գլխանագիտության, այլ մինչև անգամ Կովկասի ժողովրդների գլխանագիտության պատմության մասին: Իոցենա Գալստյանի այս միանգամայն լիարժեք աշխատությունը լրացնում է այդ բացը: Տիրապետելով գրաբարին, պարսկերենին ու հին ֆրանսերեն լեզուներին, հեղինակին հաջողվել է աշխատել բացարձակապես սկզբնաղբյուրների հիման վրա: Իր գիտական ուսումնասիրությունը կազմելիս, հեղինակը օգտագործել է թե հրատարակված, և թե չհրատարակված արխիվային պատմական գույու մեաներ և սկզբնաղբյուրներ: Իոցենա Գալստյանը իր պլրպրտումներով կարողացել է սրտեմատիզացիայի ենթարկել և կազմել մոնղոլական շրջանի հայ գլխանագիտության պատմության ուսումնասիրությունը, որ իր ծավալով և բովանդակությամբ լիովին բավարարում է ավյալ դարաշրջանի գլխանագիտական խնդիրների լուսաբանումը: Հեղինակը իր գիտական ուսումնասիրությունը բաժանում է երկու հիմնական մասերի: Առաջին մասը վերաբերում է Մեծ Հայքի ֆեոդալների գլխանագիտական հարաբերություններին: Այս գլխում հեղինակը բավականին ընդարձակ և համոզիչ փաստերով պատմում է Սմբատ Օրբելյանի, Աթաբեկ Ավագի, Հասան Զալալի և ու-

րիշների զբիւանագիտական հարաբերութեանները մասին ման-
զու նախնային հետ: Իսկ երկրորդ բաժնում հեղինակը տա-
լիս է Կիլիկիայի հայոց թագավորների զբիւանագիտական գոր-
ծողութեանները մանգոլական խաների և գորապետների հետ:
Այս գլխում առաջնապես կարևոր նշանակութեան ունի Կիլիկի-
յան հայոց Հեթում Ա. թագավորի և մանգոլների կայսր՝ Ման-
գու Սանի միջև 1253 թվին կնքված պայմանագիրը: Առաջին
անգամ լրիվ կերպով հեղինակի կողմից այդ պատմական ար-
ժեքավոր փաստաթուղթը թարգմանված է հայերենի: Հայ պատ-
մադրութեան մեջ այդ փաստաթուղթը հայանի է Վենետիկի
Միթթարյան Մկրտիչ Ավգերյանի գրաբար թարգմանութեա-
նից, որ 1842 թվին Վենետիկում Հեթում պատմիչի ժամանա-
կադրութեանը լատիներենից թարգմանեց գրաբար՝ «Հեթում
Պատմիչ Թաթարաց» վերնագրով, բայց գժրախտաբար Հ. Մկր-
տիչ Ավգերյանի այդ թարգմանութեանը խաթարված է և չի
համապատասխանում բնագրին: Հեթում պատմիչի «Արևելյան
ժողովուրդների պատմութեան» ժամանակագրութեանը գրված
է նաև Ֆրանսերեն լեզվով, որ հետագայում, այսինքն 1307
թվին թարգմանվել է լատիներեն: Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը իր
թարգմանութեանը կատարել է լատիներենից: Այդ թարգմա-
նութեանը, ինչպես փաստացի նյութերի հիման վրա ցույց է
առվում հեղինակը, չի համապատասխանում ոչ բնագրին, ոչ էլ
լատիներեն թարգմանութեանը: Ինչու անձամբ ստուգելով գր-
բանք, նույնպես համոզվեցի, որ իրոք Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը
կատարել է ազատ թարգմանութեան: Բացի այդ, թարգմանու-
թեան ժամանակ նա ավելացրել է առանձին բառեր, որոնք փո-
խանակ բարձրացնելու վավերագրի արժեքը, ավելի նսեմացրել
են նրա պատմական ու զբիւանագիտական արժեքը: Հեղինակի
լուրջ և վերին աստիճանի օգտակար ծառայութեանը հայագի-
տութեան ասպարեզում այն է, որ նա առաջին անգամ լրիվ
կերպով թարգմանել է Կիլիկյան հայոց Հեթում առաջին թա-
գավորի և մանգոլական կայսր՝ Մանգու Սանի միջև կնքված
քաջնագրի հին ֆրանսերեն բնագիրը հայերենի, ավելացնելով
ընդարձակ ու օգտակար ծանոթութեաններ և բացատրութեան-
ներ: Անկասկած, դրսեւում Գալստյանի այս տեքստի զիտական
հրատարակութեանը վերին աստիճանի լուրջ և արժեքավոր
գործ է ոչ միայն հայ-մանգոլական հարաբերութեանների,

այլև, ընդհանրապես, մանգոլական շրջանի զբիւանագիտական
գործողութեանների ուսումնասիրութեան համար: Դրսեւում
Գալստյանի այս շնորհալի զիտական ուսումնասիրութեան
հրատարակութեանը մեծ ծառայութեան է մատուցում հայա-
գեաներին՝ գրազգիւլու միջնագործան հայ զբիւանագիտութեան
պատմութեան ուսումնասիրութեան լուրջ և կարևոր գործով, որ
ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև համաշխարհային միջնագործան
զբիւանագիտութեան պատմութեան համար ունի պատմա-բազա-
րական արդիական նշանակութեան:

Ա.ԿԱԳ. Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ
Երևան, 1945 թ. 30-ը հոկտեմբերի

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մանգոլական շրջանի հայ գիվանապետության պատմության վերաբերյալ նյութերը առաձեռնարար հավաքելի են Երևանի մասենադարանից և ՍՍՄԿ Գիտությունների Ակադեմիայի Լենինգրադի Արևելագիտական արխիվից:

1940 թվին, առաջին անգամ, ևս Լենինգրադում կազմեցի մի սովոր աշխատություն՝ 14 մամուլ ծավալով, որի վերնագիրն էր «Сношения армянских феодалов с монголами». Գրքախառնարար այդ աշխատությունը իմ ազգածախս մեկնելու պատճառով մնաց ձեռագիր վիճակում: Երեք տարի (1941-1943 թ. թ.) կարված լինելով գիտական աշխատանքից, վերջապես ևս բախտ ունեցա կրկին վերադառնալ իմ խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքին:

Որպես առաջին փորձ, մեր այս աշխատությունը, անշուշտ, գերծ չէ թերություններից: Աշխատանքիս հաջող ավարտման համար ևս պարտական եմ Հայկական ՍՍՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության Ինստիտուտին, որն իր 1945 թ. ապրիլի 24-ի նիստում, լսելով իմ զեկուցումը և նյութի ընթերցումը, ավից համապատասխան ցուցումներ:

Զափազանց դուժ և շնորհակալ եմ մեծանուն գիտնական, ակադեմիկոս Հր. Աճառյանից, որը ուշադրություն է համբերաբարությունը ընթերցեց ու խմբագրեց իմ այս աշխատությունը, մացնելով այնտեղ արժեքավոր սրղումներ:

«Զի թէպէս և եւք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ
փոքու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար և ընդ այլով
յորով անգամ նվաճեալ թաղաւորութեամբ, սակայն
բազում զորք արութեան գասնին զործեալ և ի
մերում աշխարհիս, և արժանի զբոց հիշատակիս»
(Մովսէս Խորենացի)

Հայ ժողովուրդն իր փառահեղ անցյալով պատկանում է
Արեւելքի հնագույն ժողովուրդների շարքին: Համամարդկային
կուլտուրայի և ստեղծագործութեան ասպարեզում նա ունի իր ար
ժանավոր գերն ու տեղը: Չկա գիտութեան մի որևէ բնագավառ,
որտեղ հայ ժողովուրդը հանդես չգար իր ստեղծագործական կուլ-
տուրայով, իր ազգային ամբողջական ինքնուրույնութեամբ և
առանձնահատկութեանն արով: Եթէ կա հայ ժողովրդի պատմու-
թեան մեջ գիտութեան մի որևէ բնագավառ, որը երբեք ուսում-
նասիրված չէ և անուշադրութեան է մատնված, դա հայ ժողո-
վրդի գիվանագիտութեանն է՝ սկիզբ առած հայ ժողովրդի
պատմութեան հետ միասին: Եթէ, ընդհանրապես, հայ ժողովրդի
գիվանագիտութեան պատմութեանը մինչև այսօր չի ուսումնա-
սիրված, ինքնրստինքեան հասկանալի է, որ մոնղոլական տիրա-
պետութեան զարաշրջանի հայ գիվանագիտութեան պատմու-
թեանը բոլորովին անուշադրութեան է մատնված: Այնուամե-
նայնիվ, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ 13-րդ դարի մոնղոլական
տիրապետութեան շրջանի գիվանագիտութեան խնդիրների վե-
րաբերյալ չնայած մենք ունենք բավականին շատ սկզբնաղ-
բյուրներ, բայց դժբախտաբար դեռ մինչև այսօր պատմական
այդ դոկումենտները չեն հետազոտված և չեն մշակված: Ի մի-
ջի այլոց՝ այդ վերին աստիճանի հետաքրքիր պատմական գիվա-
նագիտական դոկումենտները և այդ խնդրին վերաբերվող նյու-
թերը, ոչ միայն ՍՍՌՄ-ի, որոնց թվում և հայ ժողովրդի, այլ
և համաշխարհային գիվանագիտութեան պատմութեան ուսում-
նասիրութեան համար ունեն պատմական և քաղաքական խոշոր
նշանակութեան: Այդ տեսանկյունով, մեր այս համեստ ուսում-

նասիրութեանը, լինելով առաջին փորձը մարքոստորեն լուսարանելու հայ մտնորդական գիվանադիտական հարաբերութեանները, կիրացնի այն բացը, որ գոյութեան ունի Մոսկվայում 1941 թվին հրատարակված «История дипломатии» երկու հատորանոց մեծածավալ աշխատութեան մեջ 1): Գծրախաարար այդ ստվար աշխատանքի մեջ ոչ մի խոսք չի ասված ոչ միայն մտնորդական շրջանի հայ գիվանադիտութեան պատմութեան, այլ ընդհանրապես կովկասի ժողովուրդների միջնագարջանի գիվանադիտական խնդիրների մասին: Միջնագարի մտնորդական դարաշրջանի գիվանադիտութեան ուսումնասիրութեան վերաբերյալ, բացի բազմապիսի ձեռագրերից և տպագրեր գեղումենաներից, մենք ունենք նաև նյութական կուլտուրայի պատմական արժեքավոր հուշարձաններ, որոնք փայլուն կերպով արտացոլում են ավյալ էպոխայի պատմա-քաղաքական և գիվանադիտական հարաբերութեանները:

Մեր անցյալի հայ պատմագրութեանն իր հետազոտութեաններով երբեք դուրս չի եկել այս կամ այն կախողիկասի կամ թագավորի կյանքի սոսկ նկարագրութեանից: Եթե հայոց աշխարհը կորցրել է իր համագրային թագավորին, ապա այդ պատմագիրների կարծիքով ավյալ էպոխայի պատմութեանը իրենից հետաքրքրութեան ներկայացնել չի կարող: Մեր կարծիքով, անկախ այդ բոլոր հանգամանքներից, ամեն զեպում էլ ընդհանրապես հայ ժողովրդի, ինչպես և այլ ժողովուրդների պայքարի պատմութեանը՝ ընդգեմ օտարերկրյա բանակալների և երկրի ներքին զատակարգային թշնամու, ներկայացնում է պատմա-քաղաքական հետաքրքրութեան և արժանի է բազմակողմանի ու լուրջ ուսումնասիրութեան:

Այդ է պատճառը, որ մինչև այսօր մենք մտնորդական տիրապետութեան դարաշրջանի ոչ միայն գիվանադիտութեան, այլ և պատմական գրական խնդիրների վերաբերյալ ոչ մի լիարժեք գիտա-հետազոտական աշխատութեան չունենք: Հայոց պատմութեան մեջ, իր բոլոր պատմական շրջանների հետ համեմատած, ամենից փառ ուսումնասիրված է մտնորդական տիրապետութեան դարաշրջանը: Հետևապես 13-րդ դարի մտնորդական շրջանի հայ գիվանադիտութեան պատմութեան մասին, որը մեր

1) «История дипломатии», том первый, под редакцией В. П. Потемина, Москва 1941.

ուսումնասիրութեան առարկան է հանդիսանում, անհնարին ենք համարում սպասիչ պատասխան տալ, որովհետև այդ թեմայի հետ կապված հարցերը, ինչպես առաջինը, բոլորովին պարզարանված չեն:

Այնուամենայնիվ, կաշխատենք մեր ուժերի հնարավորութեան սահմաններում արժեքավորել այդ խնդիրները և հրապարակ հանել մեզ հայտնի մի քանի փաստագրեր՝ հիմք գնելով մտնորդական շրջանի հայ գիվանադիտութեան պատմութեանը, որպես հայ ժողովրդի գիվանադիտութեան պատմութեան կարևոր էտապներից մեկը: Սույն ուսումնասիրութեանը զրելիս մենք օգտագործել ենք զեպքերին ժամանակակից թե հայ և թե օտար մատենագիրներին:

Հայ մատենագիրներից հայ-մտնորդական շրջանի գիվանադիտութեան հարաբերութեանների մասին հետաքրքիր տեղեկություն են տալիս 13-րդ դարի խոշորագույն պատմագիրներ կիրակոս Գանձակեցին 1), Վարդան Վարդապետը 2), նույն ժամանակաշրջանի պատմագիր Մաղաքիա Արեղան 3), Ստեփաննոս Օրբելյանը 4), Մխիթար Այրիվանեցին 5), Վահրամ Ռարունին 6), Սմբատ Գունդատապլը 7), Հեթում պատմիչը 8), Հովհան Գարգելը 9) և այլ անանուն պատմագիրներ:

Օտար պատմագիրներից մենք օգտվել ենք պարսկական խոշորագույն պատմագիր, զեպքերին տեղանատես և ժամանակա-

1) կիրակոս Վարդապետի Գանձակեցույ «Համառոտ պատմութիւն», 1865, Վենետիկ և Թիֆլիսի հրատարակութեան 1910 թ.

2) «Պատմութիւն Վարդանայ Վարդապետի», Վենետիկ, 1862 թիվ:

3) Մաղաքիայ Արեղանի «Պատմութիւն վասն աղղին նեառաջ», Ս. Պետերբուրգ, 1870 թիվ:

4) Ստեփաննոսի Օրբելյան Արքեպիսկոպոսի Սունեայ «Պատմութիւն նահանգին Միսական», Թիֆլիս 1910 թիվ:

5) Մխիթար Այրիվանեցույ «Պատմութիւն ժամանակագրական», Ս. Պետերբուրգ, 1867 թիվ:

6) Վահրամայ Ռարունու «Պատմութիւն Ռուբինեայ», Փարիզ, 1859 թ.

7) Սմբատի պատմագրութեանը տպագրված է մի հատորի մեջ Վահրամ Ռարունու աշխատանքի հետ միասին և հրատարակված է Փարիզում 1859 թվին:

8) «Հեթում Պատմիչ Քաթարայ», Վենետիկ 1842 թիվ (սրա Յրանդե-րենից):

9) Հովհաննու Դարգելի, «Ժամանակագրութիւն հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1891 թիվ:

կից Ռաշիդ էդ-Դիհից 1), Ջուվեհինից, 13-րդ դարի արաբական պատմագիր Իբն-Ալ-Ասիրից (կամ Աթիրից 2), Ֆրանսական պատմագիր և ուղեգիր Ռուբրուկից 3), նույնպես ժամանակակից Պրլանտ-Կարպինիից, իսկ վրաց պատմագիրներից՝ հայասնի վրացական հավաքածու Քարթլու-Յխորերա 4) պատմագրությունից: Մեր կողմից օգտագործված են նյութական կուլտուրայի հուշարձաններ և զանազան արձանագրություններ, որոնք մեծամասնությամբ հավաքված են սովետական գիտնական ակադեմիկոս Հր. Աճառյանի «Հայարձանում» 5): Ինչ վերաբերում է մոնղոլական շրջանի հայ գիտնագիտության խնդիրներին վերաբերվող գիտահետազոտական աշխատանքներին, պետք է նշել, որ այդ բնագավառում ոչ մի փորձ չի արված:

Հետագա մեր աշխատանքի ընդարձակման և լայնացման գործում օգտակար գեր կարող է ունենալ ընթերցողը: Մենք ուրախությամբ կընդունենք նրա բոլոր խելացի ցուցմունքներն ու գիտագրությունները:

Անցնելով հայ գիտնագիտական հարաբերությունների խնդրի լուսաբանմանը մոնղոլ-նվաճողների հետ, անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել մոնղոլների մասին: Հայ գիտնագիտա-

1) Ռաշիդ էդ-Դիհի պարակերեն տեքստից մենք օգտվել ենք գիտությունների Ակադեմիայի ավագ գիտաշխատող գուցենա Ալի-Ջադեի գեա շնորհակցած գիտական տեքստից:
 2) Իբն-Ալ-Ասիրի պատմագրությունից մենք նյութեր ենք քաղել սուս գիտնական Իմինսկու ուսուցիչն թարգմանությունից (տես Учение записки Академии Наук, СПб, 1854, том II, выпуск 4.
 3) Ռուբրուկի ժամանակագրությունը Պլանտ Կարպինիի պատմագրության հետ միասին տպված է 1735 թվին Պիետ. Բերտեբոսի հայասնի ժողովածուի մեջ: Մենք օգտվել ենք նրան Ֆրանսերեն օրիգինալ տեքստից:
 4) Վրաց աղբյուրներից մենք նյութեր ենք քաղել հայասնի արևելագետ, ակադեմիկ Բրոսի Ֆրանսերեն թարգմանություններից, որոնք հրատարակվել են 1849 թվին վրացերեն տեքստի հետ միասին: Մենք նույնպես նյութեր ենք քաղել պրոֆեսոր Լ. Մելիքսեթ Բեկի հայերեն թարգմանությունից՝ «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին»: Երևան, Իրան հրատի տպարան 1936 թիվ.
 5) «Հայարձան» — ժողովածու է հայերեն բոլոր արձանագրությունների՝ սկսած ամենահին ժամանակներից մինչև 1551 թիվը: Այդ անտանձան կարևոր աշխատանքը գեա մինչև այսօր ձեռագիր վիճակում է գտնվում:

կան հարաբերությունները մոնղոլ-նվաճողների հետ սկսվում են այն շրջանից, երբ մոնղոլական ֆեոդալ էտոկրի սրբի Տեմուչինը, սաղարեղ գալով 13-րդ դարում, հիմք դրեց մոնղոլական աշխարհահռչակ ակադեմիայի վրա: Մեր կողմից 1206 թվին մոնղոլները մայրաքաղաք Կարակորումում Տեմուչինը համադրային խորհրդի (խուրուլայ) կողմից ստացավ Չինգիզ Սան մականունը և հռչակվեց համամոնղոլական խաքան (ինքնակալ): Ահա այդ ժամանակից սկսած Չինգիզ Սանը ավելի ևս ուժեղացրեց իր նվաճողական քաղաքականությունը: Չինգիզ Սանի հրոսակալները համառ և երկարատև մարտերից հետո վերջացրին Չինաստանի մի շարք տերությունների նվաճումը և շարունակեցին նվաճողական իրենց քաղաքականությունը դեպի Միջին Ասիայի և Պարսկաստանի երկրները: Չինգիզ Սանը իր արշավանքների ընթացքում ամենակարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ պարսության մասնիկ և իրեն հնթարկել Սուրազմի հսկա պետությունը, որը իր հզորությամբ 13-րդ դարի առաջին քառորդում ամենաուժեղ պետությունն էր: Սուրազմի հըս կա տերությունն իրեն հնթարկելուց և այդ երկրները վերջնականապես նվաճելուց հետո, Չինգիզ Սանը գրավեց Ալվանստանը և Իրանը: Վերջապես 1220 թ. վերջին, այսինքն 1221 թ. հունվարի 26-ին, երեքշաբթի օրը Չինգիզ Սանի հեռախոսյղ դուրսի մարտերը՝ զորավարներ Ջերե Կոյունի և Սուբեղե Բահադուրի առաջնորդությամբ, 20 հազարանոց զորարանակով, անցան Պարսկաստանի հյուսիս արևմտյան կողմն ընկած երկրները: Ահա այդ բանակն էր, որ սրի քաշելով և կործանելով Ալվանստանի և Իրանի հինավուրց անվանի քաղաքները, Ասրպատականի վրայով մտավ Հայաստան: Մոնղոլների զորավարները Կովկասում հայերի կողմից անհրաժեշտ գիտագրության չհանդիպեցին: Այդ բացատրվում է նրանով, որ արաբների շրջանից սկսած և հատկապես սելջուկների տիրապետության օրոք Մեծ Հայքի ազգաբնակչությունը, սարսափահար եղած նվաճողների թալանչիական և կործանիչ քաղաքականությունից, թողնելով հայերին երկիրը, բռնի էր օտար երկրներ, որպեսզի ազատվեր արաբների ու սելջուկների դաժան բռնապետությունից և ֆիզիկական սննդաբուժից: Հատկապես սելջուկ հրոսակալները իրենց բաղամտիվ տապալակություններով և ավերածություններով լիովին քայքայեցին ու ամալացրին Մեծ Հայքի բար-

զազանճ շրջանները, ավերեցին նրա աշխարհանոչակ գեղեցիկ քաղաքները, ֆիզիկապես սչնչացրին հայ ժողովրդի զգալի մասը: Գեղքերի ժամանակակից հայ խոշորագույն պատմագիր Արխատակես Լաստիվերացին այսպես է նկարագրում Հայաստանի քաղաքական ու անասական վիճակը այդ շրջանում: Նա գրում է. «Այդ այժմ թագաւորն անկեալ ի պատուոյ, իբրեւ զգերի կալանաւոր նստի ի հեաարնակ անգիս, այսպէս և հայրապետական ակնուն ամայացեալ ի բնակազէն՝ ցուցանի ակտը զիմօք իբրև զկին նորանարսն՝ մնացեալ յայրութեան: Հեծերազօրն անակրունչ շրջեալ ոմն ի Պարս և ոմն ի Հոյնս, և ոմն ի Վերս: Սեպուհ գունդն ազատաց ելեալ ի հայրենեաց, անկեալ ի ճոխութենէ, մանչին ուր և են իբրև զկորին աւիւծուցն ի խշախ իւրեանց: Արքունական ապարանքն աւերակ և անմարդի: Մարդարնակ աշխարհն թափօր ի բնակչացն» 1): «Այժմ թագաւորը պատվից ընկնելով, սրպես գերի կալանաւոր, ապրում է հեաավոր անգերում: Այսպես էլ հայրապետական ակնունը, զրկված լինելով ակնուակալից, այրի մնացած նորանարս կնոջ նման, ակտը զիմքով է երևում: Հեծելազօրն անակր մընացած շրջում էր սրը Պարսկաստան, սրը Հունաստան և սրը Վրաստան: Ազատների Սեպուհ գունդը, հայրենիքից զուրս գալով, փոսքից զրկված, մանչում է սրպես առյուծների կորյուններ իրենց բներում: Արքունական ապարանքն ավերակ է և անմարդարնակ: Մարդով լի աշխարհը գատարկից բնակիչներին»:

Այդ քաղաքները, բնակչություն հաստատելով Աև և Միջերկրական ծովերի ծովափնյա նշանավոր քաղաքներում, կարողանում են ոչ միայն իրենց գոյությունը պաշտպանել, այլ այդ քաղաքների անասական ու քաղաքական կյանքում ձևեր են բերում խոշոր ազդեցություն: Այդ մասին, իտարական ազբյուրների հիման վրա, հետաքրքիր տեղեկություններ են տալիս սովետական գիտնականներ Զեվակինը և Պենչկոն: Նրանք այդ ազբյուրների հիման վրա, համոզիչ փաստերով ցույց են տալիս, որ սեծովյան քաղաքներում և հասկապես Կաֆալում (Թեոդոսիա) հայ առևտրական բուրժուազիան խոշոր գեր է կատարել 2):

1) Արխատակես Լաստիվերացի, «Պատմություն», Թիֆլիս, 1912 թ. էջ 58.

2) Зевакин Е. С. и Пенчко, «Очерки по истории геуэских колоний на западном Кавказе в XIII по XV в. в.» Историческое записки Института Истории Ака. Наук СССР № 3 1938 г. стр. 127-128.

Մեծ Հայքի գաղթյալ ժողովրդի սրտը մասն էլ փոխադրվում է Վրաստան: Ինչպես հայանի է, Վրաստանը համեմատաբար զերծ մնաց սելջուկների ավերիչ ասպատակություններից: Սելջուկների անկումից հետո, նա ամենատեղեկ պետություն էր կովկասում: Վրաց Գավրիթ թագավորը հայերի վրա հատուկ ուշադրություն է դարձնում նրանց իր քաղաքական նպատակներին՝ օգտագործելու համար: Նրա խորագետ քաղաքականություն շնորհիվ, հայերը համախմբվում են Վրաստանի շուրջը և միացյալ ուժերով պայքարի դուրս գալիս սելջուկների տիրապետության դեմ: Հայերի դրությունը Վրաստանում ավելի է լավանում թամարա թագուհու իշխանության ժամանակ՝ Նրա օրսը (1164-1212) միջնադարյան Վրաստանը թե քաղաքականապես և թե կուլտուրապես հասնում է իր հզորություն ծագման և զարգացման գագաթնակետին: Վրաստան փոխադրված հայերը, վայելելով թամարա թագուհու հովանավորությունը, վրաց կերայրական ժողովրդի օգնությամբ սկսում են իրենց վիճակը բարելավել և վերականգնեցնել իրենց քայքայված անասությունը: Հյուսիսային Հայաստանի բնակչությունը, ենթարկվելով վրաց իշխանությանը, թամարա թագուհու անմիջական ղեկավարությամբ մաքրեց Մեծ Հայքի մի շարք գավառները սելջուկ կեղեքիչների տիրապետությունից: Այդ նվաճումները զլխավորում էին հայ զորավարներ Ամիր Սպասալար Զաքարե և Աթաբեկ Իվանե փառավոր կերայրները, որոնք հայ վրացական միացյալ ուժերի գլուխը անցած, թամարա թագուհու անմիջական ղեկավարությամբ, 12-րդ դարում մի շարք փայլուն հաղթանակներ տարան: Նրանց ղեկավարությամբ Հայաստանի մի շարք գավառներ ազատագրվեցին սելջուկ կեղեքիչների գաժան տիրապետությունից: Երբ Զինգիզ Սանի զորքերը մասն կովկաս, թամարա թագուհին արգեն չկար (մեռել է 1212 թվին), չկար նաև խոշորագույն հայ զորավար Ամիր Սպասալար Զաքարեն (սրը մեռել է 1213 թվին): Վրաց իշխանության հզորության շրջանը նսեմացել էր տեղի ֆեոդալների անհամաձայնությունների և պառակտումների պատճառով: Երբ մանդուկ նվաճողները մտան Հայաստան, այդ բարբարոսների գեմ դուրս եկան հայ-վրացական միացյալ զորքերը, վրաց թագավոր Գյուրգի Լաշայի և Աթաբեկ Իվանեի գլխավորությամբ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Թբիլիսիից հարավ,

Հունանի գաղափար, Կուրի հոգևոր: Այդպիսի հայ-վրացական
 գործերը պարտաւթյուն կրեցին 1): Բայց վրաց թագաւորն ի-
 բրևն պարտաված չհամարեց, նա շատուց Տիփլիս (Թրիլիս) նոր
 գործեր գուրս բերելու: Կիրակոս Գանձակեցին, որ զեղբերին
 ախանառես էր և մանգոլների մտա գերի էր ընկել, մի սրտ
 ժամանակ էլ աշխատել էր որպէս թարգմանիչ, այդ մասին
 գրում է. «Չոր ժողովեալ թագաւորն վրաց ևս բողոմ քան
 գտաւջինն, կամեցեալ առ մարտ պատերազմի ընդ թշնամին: Իսկ
 նայա տեսալ զկին և զորդիս և ամենայն ասին, կամե-
 ցան և լսանել ընդ դունն Գարբանդայ զաշխարհն իւրեանց» 2):
 Գանձակեցու տված տեղեկությունները հաստատում է զեղբե-
 րին ժամանակակից Պարսից պատմագիր Ջուվենին: Նա գրում
 է. «Եվ մինչև Դերբենդ հասնելը ոչ մեկը (ճանապարհ) ցույց
 չկարողացաւ առ, որովհետև ոչ մի բանակ (պատմության)
 մեջ այդ կողմով անցած չէր եղել» 3): Նույնը հաստատում է
 սրբարական ժամանակակից պատմագիր Իրն-Ալ Ասիբը, որը
 սխտում է, թե մանգոլները, չկարողանալով Դերբենդ քաղաքը
 վերցնել, առաջարկեցին գաշինք կնքել: Երբ Դերբենդի թագա-
 վորը՝ Շիրվան շահն ուղարկեց 10 կրկնի իշխաններ պայ-
 մանագիր կնքելու, մանգոլները 10-ից մեկի զլուր կտրեցին
 մյուսներին ներկայութեամբ, տեսլով. «եթե դուք Կովկասի լեռ-
 նաշղթայով անցնելու ճանապարհը մեկ ցույց չտաք, բոլորիդ
 նույնն է սպասում» 4): Մնացած 9 պատգամավորների ու-

1) Վրաց ազգայինները բացասական գնահատական են տալիս վրաց թա-
 գաւոր Գյուրգի Լաշային, որը զիջումը չէր հայ-վրացական միացում զին-
 ված ուժերին՝ ընդդիմ մանգոլ-նվաճողներին: Ըստ վրաց պատմագրի, Գյուրգի
 Լաշան իր անբարոյական կենդանով և հարբեցուցութեամբ էր զնմ հարսնեց
 Վրաստանի իշխաններին... և առավելագու հովան (Իլան) Աղաբեկին և Ջա-
 քարիայի որդի Վահրամ Գաղեցուն. (տես պրոֆեսոր Գ. Թ. Լ. Միխրեթիթեկ,
 «Վրաց ազգայինները Հայաստանի և հայերի մասին», հատոր երկրորդ, Երևան,
 1936 թ. էջ 50-51):

2) Կիրակոս Գանձակեցի—նույն տեղ՝ էջ 190:

3) Նշաւթիբը Ջուվենին գրեցից վերցված է Դերբի պարսկերեն հրատարա-
 կությունից՝ աղագրված Լոնդոնում 1912 թիվ, էջ 116:
 Դժբախտաբար հնարավորութեան չունեցանք տեխնիկական և աղագրա-
 կան անհրաժեշտութեան պատճառով աղագրել պարսկերեն և հին ֆրան-
 սերեն օրիգինալ տեքստերը: Այդ պատճառով էլ օտարերկրյա ազգայինները,
 որից մենք օգտվելու ենք, թարգմանելու ենք հայերեն կամ ասլա գրանց
 կարճ բովանդակութեամբ:

4) Իրն-Ալ Ասիբ, Իրմինախ. սուսական թարգմանութեանից, տես.

զեկցութեամբ մանգոլները մեծ զժվարութեամբ անցան Կովկա-
 սի լեռնաշղթան: Մանգոլները 16 տարի հետո 2-րդ անգամ,
 մանգոլական հայանի գարտաբար Չարմաղանի առաջնորդութեամբ,
 մասն Կովկաս և հիմք գրեցին այն սպերդական սեփմին,
 որի ընթացքում Կովկասի աշխարհաճակ քաղաքները կոր-
 ծանվեցին, հիմնադրատակ արվեցին, ազգայինակցութեան մեծ
 մասը սնչացաւ և երկիրը գնաց զեպի կործանում: Ժամանա-
 կակից պատմագրի խոսքերով, այդ բարբարոսները մորեխի
 նման ծածկեցին ամբողջ երկիրը, անխնա կտորելով ամեն
 տեսակի ու սեռի մարդկանց 1): Այդ առթիվ մանգոլական գա-
 բաշըջանի հայ խոշորագույն բանաստեղծ Ֆրիկը իր բուն
 գաջրույթն է հայտնում բարբարոս մանգոլական բասկակների
 կործանիչ քաղաքականութեան զեմ: Նա բողոքելով առածուն,
 գրում է.

«Դու զբերելոց ևս ողորմած,
 Որբերըն քս ևն և այրին,
 Տէր դու տեսար յերկնից ի վայր,
 Զինչ քս ծառայքըն քարշեցին:
 Գէմ չի մնաց ազբիւր ու զեա,
 Որ բացուցած քս շիմեցին,
 Գէմ չի մնաց լեռներ ու գաշաք,
 Որ մատուցիքըն չկտրեցին:
 Զմեան յարան երթին լալով
 Ու ամասըն քօշըն քաշէին,
 Քըսան տարի դար քարշեցաք,
 Որ նալեցաւ սակը ու մորթին:
 Լոկ շնչաւոր ենք մնացել,
 Թեք զգայարանք մեկ չերեւին» 2):

Մանգոլ նվաճողների բարբարոսութեանները մասին ավելի
 պատկերավոր և ճշգրիտ տեղեկութեան է տալիս զեղբերին
 մասնակից Կիրակոս Գանձակեցին. նա գրում է.

«Չոր արտասուաց՝ ոչ ողորմէին և յալիս երբէք ոչ զթա-
 յին, ի սպանութիւնս խրախութեամբ ընթանային, իբր ի հար-
 սանիս, կամ ի զինարբունս: Լցաւ երկիրն ամենայն զիա-

1) Կիրակոս Գանձակեցի—նույն տեղ՝ էջ 303-304:

2) Ֆրիկ, «Բանաստեղծութեաններ», Երևան, 1941 թ. էջ 211:

կամբք մետելոց, և ոչ ոք էր՝ որ թաղէր զնոսա. հասեալ էր արասոր յաշաց սիրելեաց, և ոչ ոք էր՝ որ իշխէր լալ զանկեալսն յանէ անօրինացն:... Երկիր թափուր մնաց ի բնակչաց իւրոց, և շրջէին ի նմա որդիք օտարաց. յափշտակեցան ինչք և ստացուածք, և ժխտութիւն բարուց նոցա ոչ երբէք յագեցաւ. խուզեցան սունք և սենեակք ամենայն, և ոչ ինչ մնաց, զոր ոչ առին, շրջէին այսր անգր արագութեամբ, իբրև գայձեմունս, և կեղեքէին՝ պատասէին իբրև գգայլս»¹):

Կիրակոս Փանձակեցու հազարգած տեղեկությունները հաստատում են ժամանակակից այլ ժամանագիրներէ կողմից: Վարդան Վարդապետը մտնող բազմակներէ բարբարոսական գործողություններէ վերաբերյալ իր «Պատմութիւն արեղերական» աշխատության մեջ գրում է.

«...և ընդ այն գործեցան արդիւնքն արժանավոր սղբաց և այլ և անբանից, լերանց և դաշտաց, որք ստոգեցան արեամբ և արտասանօք»²):

Պարսից ժամանակից պատմագիր Համգալան Ղազվինին նույնպէս հաստատում է հայ մատենագիրներէ հազարգած տեղեկությունները: Նա գրում է՝ եթե մարդկությանը հազար տարվա ընթացքում ոչ մի փորձանք թեկուզ չհանդիպի, զարծյալ աշխարհը, որ համարյա թե կործանվեց մանգոլների հարվածներէից, չի վերադառնա իր նախնական վիճակին³): Նույնըն է ստում արարական պատմագիր Իբն-Ալ-Ասիրը: Նա գրում է. «Անտված վկա, ես չեմ կասկածում, որ ով էլ դա մեզանից հետո, մեր ժամանակաշրջանից շատ ուշ, կարգա մոնղոլական արշավանքների մեր այս նկարագրությունը և չհավա-

1) Կիրակոս Փանձակեցի «Պատմութիւն հայոց», Ղուկասյան մատենադարան (Թիֆլիս, 1909-1910) էջ 226:

2) Վարդան Վարդապետ. նույն բանն է գրում հայ պատմագիր Մխիթար Այբեկանեցի: Տես Այբեկանեցի «Պատմութիւն հայոց», Մոսկվա, 1860 թ. էջ 68-69:

3) И. П. Петрушевский «Хамдаллах Кавьини как источник истории Вост. Закавказья». Известия Акад. Наук. СССР 1937 г. стр. 899.

տա, համարելով այն անհնարին, նա ճիշտ կլինի»¹): Եթե այդ բոլոր զարհուրելի ավերումները ճիշտ էին մուսուլմանական իր կրքների վերաբերմամբ, ապա այդ մասին նույնը չի կարելի ստել Հայաստանի նկատմամբ: Հատկապէս Կիլիկյան հայոց թագավորությունը բոլորովին զերծ մնաց մանգոլ բասիակների ատպատակություններից: Այդ խնդրի մասին չի կարելի չհամաձայնվել ակադեմիկ Մանանդյանի հետ, որ իր սովոր աշխատանքում («О торговле и городах Армении») մանգոլական զորավար Չարմազանի 1239 թ. Անի քաղաքի վրա արշավելու հարցերի կազմակերպումը գրում է, որ մանգոլական հրատակած բնակիչները կարող էին հայաստան երկրորդ անգամ արշավելու - մամանակ երկիրը քայքայման ա կործանման ենթարկվեց, բայց նրա անտեսական զարգացումը խանգարվեց միայն ժամանակավորապէս: Տեղի ունեցող ցնցումները երկար չտեղեկին, և Հայաստանի շրջանները համեմատաբար ավելի քիչ տուժեցին, քան թե մուսուլմանական երկրները՝ Արևելյան Պարսկաստանը և Արարական Իրաքը:

Անհրաշեա է նույնպէս ընդգծել, որ մանգոլները չհանդիպեցին Ջաքարյաններէ կողմից համառ և երկարատև դիմադրության, որի հետեանքով նրանք չտուղալեցին տեղական ֆեոդալներին: Վերջինները, ընդունելով մանգոլների իշխանությունը, պաշտպանեցին ոչ միայն իրենց ունեցվածքը, այլ նաև որոշ չափով՝ իրենց ֆեոդալական իրավունքները²): Հայ ֆեոդալների վտառ անկազմակերպ դիմադրելու խնդիրը պատահական երևույթ չէր, նրանց այդ վերաբերմունքը սերտ կերպով կապված էր այն սոցիալ-քաղաքական հանգամանքների հետ, որոնց մեջ գտնվում էր Հայաստանը 12-րդ և 13-րդ դարերում: Իսկ եթե գրան ավելացնենք հայկական և վրացական ֆեոդալների ներքին պայքարը, ապա այն ժամանակ հասկա-

1) Смори выписки из «Ибн-Эль-Атира», перевод Н. Ильминского, в Уч. Зап. II, стр. 650-652. Сравни «История Монголов по армянским источникам», перевод К. П. Патканова. С-Петербург, 1874 г. примечание 10, стр. 109.

2) Проф. А. Я. Манандян. «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговле древних времен». Эривань 1930, гл. 29 стр. 192-193.

նալի կլինեն հայ-վրացական միացյալ զորքերի թույլ և անկազմակերպ գիմազրելու հիմնական պատճառները: Երբ մոնղոլ հրոսակախմբերը մոակեցան Մեծ Հայքի սահմաններին, այդ շարագործ նվաճողների բարբարոսությունների համբավը կայծակի արագությամբ տարածվեց ամբողջ Ասիայում, նայնիսկ Եվրոպայում:

Ահա այդ շրջանից էլ սկսվում են զիվանադիտական գործողությունները մոնղոլ անրակալների հետ: Մոնղոլների առաջխաղացումը կանխելու համար ժամանակին բոլոր պետութայունները ձգտում էին փոխհարաբերության մեջ մտնել նրանց հետ, եթե հնարավոր է՝ նրանց մեջ տարածել իրենց կրոնը, իսկ եթե այդ անհնարին է, դոնե առումնասիրեն նրանց գինձորական հմտությունը և պատերազմի ասակախան: Այդ կապակցությամբ 1245 թվին Հոռմի Պապ Իննովկենտիոս 4-րդը (1243-1254) հրավիրում է Լիոնի հոգևորական խորհուրդ, որտեղ քնննության է առնվում մոնղոլների դեմ պայքար կազմակերպելու խնդիրը: Այդ խորհրդում որոշում են նախ՝ զիմել սուսական ցար Գանիկ Ռոմանովիչ Գալիցկուն, նրանից օգնություն խնդրելու և երկրորդ՝ Մոնղոլիա ուղարկել պատրաստված միասիրաներին՝ նրանց հետ փոխհարաբերության մեջ մտնելու քաղաքական նկատառումներով և հնարավորության դեպքում՝ քրիստոնեությունն այնտեղ տարածելու: Այդ որոշումների կատարման կապակցությամբ, 1245 թվին Հոռմի Պապը պատրաստեց երկու միտիա, մեկին զեկավարում էր հայտնի ճանապարհորդ Հովհան-գե-Պլանո Կարպինին 1), իսկ մյուսին՝ միասիրաներ Ասցելինը: Չնայած Պլանո-Կարպինին առանձին պրակտիկ հաջողություններ չունեցավ մոնղոլների թագավորանիստ կարակորումում, բայց այնտեղից նա բերեց մի շարք կարեւոր տեղեկություններ կենցաղի, կառավարման, զինվորական գործողությունների մասին: Պլանո-Կարպինին իր խրոնիկայում մանրամասն գրում է, թե մոնղոլներն ինչպիսի մտայնություններ ունեն, ինչպես և երբ են նրանք մտադիր շարուն-

1) Պլանո-Կարպինի զործողությունները մասին մենք Նյուիթեն քաղել ենք նրա «Ժամանակագրությունից», որը սպաղրված է հայտնի արևելագետ Պիեր-Բերտրոնի «Ճանապարհորդություն դեպի Ասիա» աշխատության մեջ, որը սպաղրված է Հաագայում 1735 թ., օգտվել ենք նաև ուսուցիչական Մալենինի թարգմանությունից և բացատրությունից:

նակելու իրենց նվաճողական քաղաքականությունը դեպի Եվրոպա: Երկրորդ միտիան, որը զեկավարում էր Ասցելին 1), Պարսկաստանից հեռու չգնաց և, կարելի է ասել, այդ միտիան առավելեց: Մոնղոլների գորավար Բայաթնան միտիայի անդամներից շատերին զլիսատեց և, եթե չլինեք գորավարի կինը, որը քրիստոնեյա հայուհի էր, պետք է Ասցելինին ևս զլիսատեին: Անարկյունք, կենդանի մնացած միտիաներների հետ, սարսափահար կզամ Ասցելինը վերադարձավ Եվրոպա: Այդ շրջանում սկսվում է եվրոպական միտիաներների հոսանքը մոնղոլների թագավորանիստ կարակորում: Այդ միտիաներներից առանձնապես ուշագրության արժանի է Ֆրանսացի հայտնի զիվանագետ Վիլհելմ-գե-Ռուբրուկը՝ Ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս 9-րդի (1226-1270) անձնական ներկայացուցիչը 2): Ռուբրուկը պատկանում է եվրոպական այն զիվանադիտական գործիչների շարքին, որոնք կզել են թե Մեծ Հայքում, և թե Կիլիկիայում և սերա փոխհարաբերության մեջ են մտել հայ ֆեոդալների և հոգևորականների հետ:

Ռուբրուկը, որը Մոնղոլիա էր մեկնել 1253 թվին, կարակորումում ծանոթանում է հայ հոգևորական ոմն վանականի հետ, որը, մեր կարծիքով, կզել է կիլիկյան հայոց թագավոր Հեթում 1-ինի քաղաքական գործիչներից մեկը: Անցյալ դարի որոշ հայտնիների կարծիքով, այդ վանականը, նոսրքան կարակորում գնալը, որպես թե տեսիլք է տեսել և աստված նրան հրամայել է ճանապարհորդել դեպի Մոնղոլիա: Վանականը կարակորում է գնացել ոչ թե ըստ այդ առատակլի, այլ հայոց թագավոր Հեթում 1-ինի կողմից, քաղաքական նկատառումներով: Նույնը վկայում է ինքը Ռուբրուկը: Նա պատմում է, թե երբ կարակորումում հանդիպեցի հայ վանականին, շատ ու շատ ուրախացա. —Նա,— գրում է Ռուբրուկը,— ինձ

1) Ասցելինը գնաց Սիրիա, Միջագետք և այնտեղից Իրան, ճանապարհորդել է ընդամենը 59-օր:

2) Վիլհելմ-գե-Ռուբրուկը Ֆրանսիական Ֆլանդրիայի Ռուբրուկ գյուղացի էր, ըստ դավանության նա պատկանում էր Ֆրանչիսկյան միաբանությանը: Լինելով խոշոր զիվանագետ, երկար ժամանակ նա ծառայում էր Լյուդովիկոս 9-ի արքունիկում և թե թագավորի, թե պալատականների կողմից շատ հարգված էր: Գեղի Մոնղոլիա իր ճանապարհորդությունը կատարել է 1253-1255 թվականներում:

հայասնեց, որ Մանգու Սանին սակ է, որ եթե նա ընդունի քրիստոնեությունը, այն ժամանակ ամբողջ աշխարհը նրան կենթարկվի, նրան կհպատակվեն ֆրանկները և անգամ Հոմի Պապը 1): Բացի այդ, Ռուբրուկը հանդիպում է նաև այլ հայ գործիչներին, որոնցից վախենում էր: Մանգու Սանը թարգմանիչի պաշտոնով հայեր է նշանակում Ռուբրուկի հետ եվրոպա գնալու և այնտեղ եվրոպացիներին հետ բանակցություններ վարելու, որպես Մեծ Սանի ներկայացուցիչներ:

Այդ հայերից շատերը զբաղված էին դանազան թարգմանություններով և այլ գործերով: Այդ մասին ինքը՝ Ռուբրուկը ասում է, թե այն նամակները, որ թարգմանվում էին, ևս վախեցա, որ կարող են ճիշտ չթարգմանվի, սրովհետև այդ թարգմանիչները «հայեր էին և սարակինսաներին թշնամի, և նրանք (հայերը) հավանորեն սարակինսաներից կրած նեղությունների և նրանց հանդեպ ունեցած ատելության պատճառով, այդ նամակները կարող էին թարգմանել բոտ իրենց հայեցողության» 2):

Ռուբրուկը, այնուհետև, հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս այն մասին, թե ինչպիսի մեծ հեղինակություն ուներ հայ հոգևորականությունը մանգոլների արքունիքում: Նա պատմում է, թե ինչպես Մեծ Հայքից գալիս է մի հայ հոգևորական, իր հետ բերելով գոնարազարդ արծաթյա մի գեղեցիկ խաչ, նվիրում է Մանգու Սանին և նրան բազաքում, որ սարակինսաները կործանել են իր եկեղեցին: Իսկ Մանգու Սանը հարցնում է, թե ինչ գուժար է հարկավոր վերականգնելու այդ եկեղեցին: Հայ հոգևորականը պահանջում է երկու հազար մարկ 3):

«Մանգու Սանը, — գրում է Ռուբրուկը, — հրամայում է կարգադրել, որպեսզի Պարսկաստանի և Մեծ Հայքի հարկերից արծաթ դրամով վճարվի այդ պահանջված գումարը» 4): Եվ

1) Պոլ Պելլո, «Էէ Մոնղոլ է Լա Պագոսի» (ֆր. տեքստ) Փարիզ, 1931 թ. 3-րդ մաս, հատ. 3: էջ 11-15:
2) Տես Ռուբրուկի հին ձեռնարկներն օրիգինալ տեքստում ազգաբնակիչ Պիեռ Բերմերսնի հավաքածուի 1-ին հատորում, էջ 11-15:
3) Մարկը հին արծաթե զբաղ է, մի մարկն ունի հարյուր պֆեննիգ (մեկ պֆեննիգը 50 կոպեկ է):
4) Ռուբրուկ, նույն տեղը՝ էջ 45:

վերջապես Ռուբրուկը տեղեկություն է տալիս մի ոմն հայ վանականի մասին, որը գտնվում էր մեծ խանի թագավորանիստում: Նա պատմում է, որ այնտեղ՝ Հորդանյի արևելան մասում ևս տեսա մի համեստ մենաստան, փոքրիկ խաչը վրան: Շատ սքալիսցա և անմիջապես գուշակեցի, որ այնտեղ անպայման քրիստոնեական մի բան կա, համարձակորեն ներս մտա և գտա գեղեցիկ զարդարված մի խորան: Այդ մենաստանում նստած էր մի հայ վանական, թուխ ու նրբամարմին և նա հագել էր ամենակոպիտ մազի կտորից գործած վերարկու, լակ այդ վերարկուի տակը ուներ երկրորդ գոտի: Մենք, — շարունակում է Ռուբրուկը, — ներս մտնելով այնտեղ, դեռ հայ վանականին բարե հավամ, ծուկ չոքեցինք և երգեցինք «Ավի Ռեզինա Կոչորում», («ողջույն, թագուհի երկնից») այնուհետև հայ հոգևորականը, քաջալերելով Ռուբրուկին, ասել է, որ ես Մանգու Սանին պիտի խոստանամ, որ եթե նա ընդունի քրիստոնեությունը, ամբողջ աշխարհը նրա իշխանության տակ պիտի անցնի, նրան կհպատակվեն ֆրանկները և անգամ Հոմի Պապը» 1): Այնուհետև հայ վանականը, բացատրելով Ռուբրուկին իր՝ մանգոլների թագավորանիստ կարակորում գնալու նպատակը, ողորկված բացականչում է, «եղբայրներ, ես ուրախալիցամ խորհուրդ պիտի տամ Մանգու Սանին, որ նա քրիստոնեյա գտնա, սրովհետև ես եկել եմ այստեղի բոլոր մարդկանց այդ քաջալերում: Իրոք որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ 13-րդ դարում կարող էր իր կուլտուրայով ազդել մանգոլների վրա: Ի՞նչ բացատրվում է նրանով, որ մանգոլները չունեին իրենց սեփական ազդային կրոնը: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս 13-րդ դարի հայ պատմագիր Մաղաքիա Աբեղան: Նա գրում է մանգոլների մասին, որպես սեփական կրոնից զուրկ ժողովուրդ:

«Ելին ի Ռուբրաստան աշխարհէն իւրեանց ազգն այն և մեկնեցան ի կողմ ինչ մասին յարեւելանց, և կային անդ աւաղակութեամբ, վայրարեակք և յոյժ ալքատք, և բազում ժամանակս, և պաշտոն ինչ ոչ ունէին, բայց միայն պատկերս

1) Ռուբրուկ—նույն տեղը՝ էջ 48:

Թաղեայ, զոր առկառն կրեն ընդ ինքեանս ի պետս կախար-
զութեան» 1):

Քանի որ մանգոյնները հեթանոսներ էին, ինքնըստինքյան հատկանալի է, որ նրանք հեշտությանը կարող էին ենթարկվել իրենցից բարձր կույտաբանեցող ազգերին: Եվ սրովհետև հայկական կույտաբան միջին դարերում առաջնակարգ անկեր գրավում, հետագայն մանգոյնը գործարները ամենից շատ ազդեցիկն հայ հայերական կույտաբանից: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս գեոգրերին ժամանակակից մանգոյական շրջանի հայ խոշորագույն պատմագետ Կիրակոս Գանձակեցին, որ ինչպես ասացինք դերի էր ընկել մանգոյների ձեռքը և հետագայում աշխատում էր նրանց մաս, որպես թարգմանիչ: Առաջով մանգոյական գործար Անագուրակ նույնի մասին, Գանձակեցին գրում է, որ այդ մանգոյ գործարը, ընդունելով քրիստոնեական կրոնը, կարգադրել էր «... սրբեայ գեղեկեցին և նաւակատիս կատարեալ շինեաց զվանսն, և ժողովեաց ի նա. կրօնաւորս բազումս: Եւ այլն թաթարն ընդործակեաց զճանապարհն յամենայն կարմանց աներկիւղ զայ ախտականացն ընդ մեջ զօրաց նորս. պատուէր հրամանի առեալ սասակութեամբ՝ մի զոք զգուել և նեղել, որ կամիցին զալ, և ինքն սիրով խոնարհէր առ նոսա. և բազումք ի նոցանց զային և մկրտէին զուստերս և զգասերս իւրեանց: և բազում այսանարք և հիվանդք բժշկէին. և փառավոր լինէր անուն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Այլ և ամենայն զօրքն թաթար ոչ էին թշնամի խաշի և եկեղեցոյ, այլ և յոյժ պատուէին, և ընծայս մատուցանէին» 2): Նույն ժամանակաշրջանի հայ պատմագիր Մաղաքիա Արեղան հայտնում է, որ թե մանգոյների գործերի գլխավոր հրամանատար Չարմազանը, և թե նրա որդի Սիրամուսը ընդունել էին քրիստոնեական կրոնը, «նույնպես և Սիրամուսնն որդի Չօրմաղանին, որ էր յոյժ սիրով քրիստոնէից» 3):

Հայ մատենագիրները մեծ զովասանքով են խոսում Բաթուի որդի Մարգախի մասին: Կան տեղեկություններ, որ Մարգախի քրիստոնեությունը ընդունելը իմացել է Հոսմի Պապը՝

1) Մաղաքիա Արեղան—«Պատմութիւն վասն ազգին նե տողաց», էջ 34:
2) Կիրակոս Գանձակեցի—նույն տեղը էջ 296:
3) Մաղաքիա Արեղան—նույն տեղը էջ 51:

Իննովհինարս 4-րդը: Իսկ այդ տեղեկությունը նա իմացել է մի ամե Հովհաննես հայ զիվանապետի միջոցով, որը Մարգախի արքունիքի զիվանապետական աշխատողներից մեկն է եղել: 1251 թ. Իննովհինարս 4-րդ Պապը, իմանալով Մարգախի քրիստոնեությունը ընդունելու մասին, գրավոր շնորհավորանք է ուղարկում: Նա այդ նամակի մեջ հիշատակում է, որ ինքն այդ մասին իմացել է Հովհաննեսից: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Մարգախի արքունիքում գտնվող հայ քաղաքական գործիչ Հովհաննեսը միջնորդի դեր է կատարել Մարգախի և Հոսմի Պապի միջև: Հոսմի Պապ Իննովհինարս 4-րդը իր վերահիշյալ նամակում, որ ուղղվել էր Մարգախին, հայտնում է, թե ձեռք քրիստոնեությունը ընդունելու շարք ևս իմացա մեր սիրելի որդի Հովհաննեսից, մի քանիսն և ձեռքերից. որին զուք մեզ զրկեցիք բերելու համար նվերներ» 1):

Մարգախի քրիստոնեությունը ընդունելու մասին մենք անենք տեղեկություն ոչ միայն օտար ազգայններից, այլ նաև հայ մատենագիրներից: Հայ պատմիչ Վարդան Վարդապետը, որ նույնպես ժամանակակից է Մարգախին և ինքը անձամբ սերտ հարաբերություն մեջ է եղել մյուս խաների հետ, պատմելով Մարգախի և նրա հայր Բաթու Մանի մասին, գրում է.

«Յեռին հարիւր և հինգ թաթար մեաւ Բաթու՝ մեծ կողմակալն հիւսիսի և ի նոյն տարւոջն որդի նորս Մարգախի զեղակուր եղև իւրոցն կըրաց զասն նախանձաւ, զի նմա յանձնեցաւ իշխանութիւն ի հօրէն և ի մանկու Դանէն յաւելաւածով ևւ սուղ մեծ եղև մաս նորս քրիստոնէից, զի կատարեալ քրիստոնեայ էր» 2):

Մեջ բերում է, որ մանգոյական կայսրության մեջ 12-րդ դարի վերջից սկսվում է հակասությունների արումը և կրկնորդ՝ Մարգախին կատարյալ քրիստոնեա են ձուլուցում: Բացի վերահիշյալ ազգայններից, Մարգախի սերտ հարաբերությունների և նրա քրիստոնեությունը ընդունելու մասին հետաքր-

1) Այս տեղեկությունը մեզ հայտնի է Ռեյնարդուսու հաղորդած տեղեկություններից, որի գիրքը գտնվում էր Վատիկանում: Նրա այս պատճառով մենք նյութեր բողեցինք Հովհաննես Հոկոբյանի «Միջնադարի իննուհինգ համարներից, Երևան», 1932 թ. հատ. Ա. մղ.—էջ 26:
2) Վարդան Վարդապետ, նույն տեղը—էջ 197:

1348

92577



քիւր տեղեկութեան է տալիս Կիրակոս Գանձակեցին: Նա, նկարագրելով Հեթում թագաւորի ճանապարհորդութեանը գեղեցիկ Մանգոլիա, գրում է, որ Հեթում թագաւորը հանդիպում է ունեցիկ Բաթուի և Սարգաթի հետ՝ նրանցից օգնութեան խնդրելու ակնկարութեամբ: Հայոց թագաւորը, — գրում է պատմագիրը, — «Զոգաւ ընդ աշխարհն Սգուանից և ընդ գուսն 1) Գարբանդայ, որ է պահակն ճարայ, առ Բաթոյն և առ Սարգաթս որդի նորա, որ էր քրիստոնէայ հաւատով և մեծարեալ ի նոցանց բողոքում պատասխարութեամբ» 2):

Բացի Սարգաթից, հայ և օտար աղբյուրները տեղեկութեաններ են տալիս մանգոլական մեծ ինքնակալ Մանգու Սանի, Հուլաղու խանի և Արաղու խանի քրիստոնէութեան: Ընդունելու մասին: Մաղաքիա Արեղան վկայում է, որ Գուլաղ խանը նույնպէս ընդունել է քրիստոնէութեան: «Եւ տեսաւ զսպարապետն հայոց, Սալին (Գուլաղ Ա. Գ.) խանն յոյժ արախացաւ վասն քրիստոնէութեան հովտացն» 3): Իսկ Հուլաղու խանի՝ քրիստոնէականի հետ սերտ հարաբերութեանները մասին տեղեկութեան է տալիս Վարդան Վարդապետը:

Վարդան Վարդապետը իր ժամանակին քաղաքական աշքի ընկնող և ազդեցիկ գեմքերից մեկն էր: 1265 թ. լինելով Հուլաղու խանի մոտ գնացող պատվիրակներից մեկը, նա իր «Պատմութիւն արեղերական» աշխատանքում մեջ գրում է, որ Հուլաղու խանը մեր խոսակցութեան ժամանակ ինձ հարցրեց, թե ինչո՞ւ ես հասարակ հազուատ ունեմ. — «...Ապա առէց մեզ ուղխարենի է՞ր ես զգեցեալ և ոչ սակի»: Վարդան Վարդապետը պատասխանում է. «Մեք մեծ մարդ և առիճանի տեր չեմք, լսի արեղայ միայն եմք»: Երբ Հուլաղու խանը կարգադրում է՝ մեծ գիտնականին առ թանկարժեք հազուատ, նա մերժում է, առելով — ես ձեզանից խնդրում եմ ավելի կարեւորը, ձեր սցորմութեանը մեր աշխարհին: «Եւ մեք ասեմք, — գրում է Վարդան Վարդապետը, — սակին և հայն մեզ մի են. մեք այլ մեծ ուզեմք, որ վայել է քո մեծութեանդ՝ սցորմու-

1) Պահակն ճարայ — զա Գերբենդ քաղաքն է. հայ մատենագիրները հաճախ անվանում են Երկաթի գետ, ավելի շատ հանդիպում է «Ճոպան կապան» անունը: Մանգոլական տեղագրագետ Բարտոլեյ «Историко-географический обзор Ирана», С.-Петербург 1903 г. стр. 151-157.

2) Կիրակոս Գանձակեցի — նույն տեղը էջ 353:

3) Մաղաքիա Արեղա — նույն տեղը էջ 16-17:

թիւն ի վերայ աշխարհի»: Վարդան Վարդապետը ըստ երևույթի երկար է խորհրդակցել Հուլաղու խանի հետ իր երկրի ու ժողովրդի գրութեան մասին, բայց ավելորդ է համարել բոլորը գրելու. «Թեքեա ավելորդ թուլմք՝ գրելով զայս այլ վասն բարեւեր և քաղցրարարոյ մերոյ մեծի Հուլաղուին յիշատակի գրեցաք յօգուտ կամ յօրինակ այլոց, որ զայոց են յետ մեր» 1):

Հայ ֆեոդալները, ըստ երևույթի, այնքան ուժեղ ազդեցութեան ունեին Հուլաղու խանի վրա, որ ինչ ցանկանային, այն էլ կանխին: Մտրատ Օրբելյանը, որ այն ժամանակվա առաջավոր մարդկանցից մեկն էր և երկու անգամ գնացել էր Մանգոլիա մեծ խանի մոտ, այնպիսի հեղինակութեան ունեւ Հուլաղու խանի մոտ, որ ինչ ուզեմք՝ կարող էր նրա միջոցով կատարել. «Եւ Մտրատ, — գրում է Սահիաննոս Օրբելյանը, — գրազում թշնամիս թագաւորութեան նորա ի մեծամեծ զոստգանոսն աայր սպանանել ի գրան արքունի. զի այնքան լսող էր Հուլաղուն նմա. զի ում կամէր մահ տայր ամեր և ում կամէր կեանս շնորհէր, վասն որոյ ամենայն ոք գողայր ի նմանէ և ամենեցուն աչք ի նա հայէին» 2):

Ահա թե ինչու հայ մատենագիրները և ընդհանրապէս բարիտոնեական կրոնի կողմնակիցները այնպէս զատը սպրում էին Հուլաղու խանի մահվան առթիվ:

«Բայց մեծ և բարեպաշտ արքայն աշխարհակալ յոյսն և ակնկալութիւնն քրիստոնէից՝ Հուլաղու գանն մեռանի ի 713 թուին 3): Ընդ նմին և ամենօրնեանն Տօնդուզ խաթունն՝ կին նորա, որք գեղակուր եղին ի բազմանար խաջէն Սահիպէն» 4): Հայ և ընդհանրապէս քրիստոնէական կուլտուրայի այգբան հաջող տարածումը մանգոլների բարձր խափի մեջ պատահական երևույթ չէր. դա պայմանավորված էր այն հաջողութեաններով, որ ցուցաբերում էին հայ գիտնականները մանգոլների արքունիքում: Նրանք իրենց ճարտարութեամբ կարողանում էին ոչ միայն մանգոլ բնակիկների սիրտը շահել և այգով-

1) Վարդան Վարդապետ — նույն տեղը էջ 208-209

2) Սահիաննոս Օրբելյան, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» թիֆլիս 1910, էջ 421:

3) 713 հայոց տարեթիւն, որ գեղեցիկ առաւանք մեր թվականը, պիտի ավերացնենք 551, որը կլինի 1264, որի մեծ Հուլաղու խանին և նրա կնոջը մատուցանները թանափարել են 1264 թ.

4) Սահիաննոս Օրբելյան, նույն տեղ էջ 419:

սով պաշտպանել իրենց ֆեոդալական իրավունքները, այլև հեշտաթխամբ նախճում էին մանդոլ խաների և բարձր աստիճանավորների համակրանքը և քաղաքական գործողությունների բնագավառում առաջնակարգ դեր կատարում: Վիլհելմ-գե-
 Ռուբրուկը Բաթու խանի սեղիզենյախալում հանդիպում է մի ոմն հայ զիվանապետի՝ Գովիթ անունով, որ գիտեր արաբերեն, թուրքերեն և ասորերեն 1): Այն մասին, որ իրոք հայ զիվանապետները բնականապես խոշոր քաղաքական ազդեցություն ունեին մանդոլ խաների արքունիքում և օգտվում էին նրանց փոստհաթխումից, հաստատվում է պատմական գտնումներով: Մենք ունենք տեղեկություն այն մասին, որ մանդոլների մեծ խան Գույուկը իր անձնական նամակը մեծ շքանշանով 1246 թվին Հոսմի պապին է ուղարկում մի հայ զիվանապետ Սարգիս Արեղայի ձեռքով: Այդ տեղեկությունը հայանի է այն նամակից, որ գրել է Գույուկ խանը՝ հասցեագրված Հոսմի պապ Իննովիկենտիս 4-րդին: Նամակի տեքստը գրված է պարսկերեն լեզվով և զետեղված է հայանի Փրանսացի արևելագետ Պուլ-Պե-
 լիսնի «Մանդոլները և պապականությունը» վերջին հրատարակած ակերտիզյալ նամակը վերջանում է այսպես. «Պապ... Գույուկ արքայազոր էս քս թագավորների հետ միասին գալ մեզ մոտ և սղջունել մեզ... եթե դու չես գալու, ուղարկիր զեռադան, մեզ հայանելու՝ գալու ես, թե ոչ, ուղում ես մեզ հետ հաշտ ապրել, թե մնում ես մեր թշնամին, ահա այս մեր պահանջը ուղարկում ենք Սարգիս Արեղայի ձեռքով» 2): Մեջբերումից երևում է, որ իրոք Սարգիս Արեղան կատարել է միջնորդի դեր Հոսմի պապ Իննովիկենտիս 4-րդի և Մանդոլական մեծ ինքնակալ Գույուկ խանի միջև: Քրիստոնեություն և հատկապես հայ մտավորականների դերը և կալուստայի ազդեցությունը մանդոլների տիրապետության շրջանում հաստատվում է ոչ միայն հայ պատմագիրների, այլ նաև պարսկական ու արաբական մատենագիրների կողմից: Այսպես օրինակ, պարսիկ խոշորագույն պատմագիր Ռաշիդ-է-Գ-Ինը, որ Հուլադու խանի մոտ սրբես Փինանանների կատավարիչ էր աշխատում, լավ տեղյակ լինելով ժամանակի իրադրություններին, գրում է, թե մանդոլ թագավորները, բնույթով քրիս-

1) Ռուբրուկ, նույն տեղը էջ—54.
 2) Պուլ-Պելիս—նույն տեղը էջ—30-31.

տոնեությունը, այնքան երես էին տվել նրանց, որ մուսուլմանները քրիստոնյաների մոտ բարձր ձայնով անգամ խոսեցու իրավունք չունեին: Ռաշիդ-է-Գ-Ինը գրում է. «Ոչ մի մանդոլական կամ նրա կողմնակիցները չէին համարձակվում նրանց (քրիստոնյաների) ներկայությամբ բարձր ձայնով անգամ խոսել»: Ահա նրա խոսքերի պարսկերեն տեքստը.

«از انکار دین اسلام عالی
 نبود کار نصاری در عهد
 دولت او بالا گرفت و
 هیچ مسلمانی را یا رای
 آن نبود که با ایشان
 سخت گوید»

Այդ մասին վկայում է նաև արաբական պատմագիր Իբն-Ալ-Զախիրը: Նա գրում է. «Մեզ տեղեկություններ են հասել, որ Հուլադու խանը ի պատիվ իր քրիստոնյա կնոջ, թույլ է տվել մուսուլմաններին խաչի կրոնը իր արքունիքում, զերադասելով իր կնոջը ավելի, քան իր հավատը, խցիկ է անհավատների կաթողիկոսին խաչիֆների սրբազան օջախը» 2):

Այն փաստը, որ մանդոլների տիրապետության շրջանում հայկական կուլտուրան առաջնակարգ տեղ էր գրավում, վկայում են ոչ միայն պատմագիրները, այլ այդ մասին գոյություն ունեն նյութական կուլտուրայի հուշարձաններ՝ պահպանված մինչև մեր օրերը: Սովետական խոշորագույն գիտնական ակադեմիկոս Նիկ. Յակ. Մառը իր հայտնի հոդվածում՝ «Արքայազան-քրիստոնեաներին մանդոլների աված անունը, կապված հայ քաղկեդոնականների հարցի հետ», գրում է. «Մինորիտ Անդրի 1326 թվի նամակից մենք իմանում ենք, որ մի հա-

1) Ռաշիդ-է-Գ-Ին—նույն տեղը էջ—61.
 2) Тизенгаузен—«Сборник материалов относящихся к истории золотой орды»—С. Петербург, 1884, т-І, стр. 55.

բաւա հայուճի այդ ժամանակ կանտոնում կառուցել է մի մեծ
և զեկեցիկ եկեղեցի» 1): Նույն աշխատանքի մեջ ակադեմիկոս
Ն. Յա. Մառը հիշատակում է մի այլ փաստ՝ «1375 թվին կա-
տալոնական քարտեղը վկայում է, որ հայերը Իսիկ-Կուլի լճի
մոտ ունեցել են հայկական վանք» 2): Հայաստանի սուս գիտնա-
կան արևելագիտ ակադեմիկոս Բաբայանը հայտնում է, թե Բուլ-
զար քաղաքում, Վոլգայի վրա և Մեմֆիսում մնացել են չա-
կահան դամբարաններ հայերեն տաղանդազրով 3):

Նույն հեղինակի վկայութեամբ Իսիկ-Կուլիի մոտ կառուց
ված հայկական վանքը «Հայ եղբայրներ» անուն է կրել:
Մեծ Հայքից մի շարք խոշոր ֆեոդալներ սերտ հարաբերու-
թյան մեջ են մտել մոնղոլ տիրակալների հետ: Կովկասի ֆեո-
դալներից կարելի է հիշել Աթաբեկ Իվանեի որդի Ավագին, որ
հանձնվեց մոնղոլներին և նրանց մոտ ծառայութեան մասով:
Ավագի՝ մոնղոլներին հանձնվելու փաստը վրաց պատմագիրը
հետևյալ կերպ է բացատրում, նա գրում է՝ «Երբ մոնղոլական
զորքերը մորեխի պես տարածվեցին Կովկաս և սկսեցին ավե-
րել ու կործանել երկիրը, Ավագը ամբանում է հայկենի բերդը
և այնտեղից տեսնելով նոյինների շարագործութեանը՝
Հովհան (Իվանե) Աթաբեկի որդի՝ Ավագ ամիրսպասալարը դես-
պաններ ուղարկեց Պարսավ (Բարդավ), որ վերահիշյալ իշխան
ները կանդ էին առել... այդ ժամանակ էր Չարմաղանը դրա-
վել Անին: Սրանց մոտ ուղարկեց Ավագը դեսպան՝ հաշտու-
թյուն խնդրելու... նրանք (մոնղոլները Ա. Գ.) ուրախութեամբ
ընդունեցին Ավագի դեսպանին և հաստատ երգումով կատարե-
ցին խնդիրը... հենց որ Ավագի դեսպանները վերադարձան և
հաղորդեցին սրա մասին, Ավագը... զնաց Չարմաղանի, Չաղա-
տայի, Բիշոբի և Իոսարի մոտ, որոնք պատվեցին և սիրեցին
նրան, նշանակելով պահապաններ նրա քաղաքներում և եր-
կրներում...» 4): Վրաց պատմագրի հաղորդած տեղեկութեաննե-
րը հաստատվում են հայ մատենագիրների կողմից: Դեպքերին
ժամանակակից Մխիթար Այրիվանեցին այդ մասին գրում է.

1) Н. Я. Марр — «Византийский временник», том XII.
вып. 1-4, стр. 46.
2) Н. Я. Марр, в том же, стр. 42-45.
3) В. В. Бартольд — «История изучения Востока в Евро-
пе и России», стр. 78.
4) Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ Բեկ, նույն տեղը էջ 51-55

Իսկ ինչ վերաբերում է Ավագի ամիրսպասալար կոչում ստանալուն,
մենք ունենք տեղեկութեաններ Սահպաննո Օրբելյանի մոտ: Նա գրում է
«է առ և գԱթաբեկութեանն որդին Իվանեի Ավագն» (տես Օրբելյան, նույն
տեղ, էջ 328)

«Քակեցին զամենայն բերդս և զամենայն ամուր եկեղեցիս
զհայոց, ըզվրաց և զաղանից... և ի միում ամի է ՈԶԵ (1236)
թուին առին առ հասարակ և կոտորեցին զաշխարհս, զբերդս և
զքաղաքս: Իսկ թագավորն վրաց և իշխանք աշխարհիս փախը-
տական լինին: Եւ յետոյ իջանէ Աւագն ի Կայկանոյ և երթայ
առ Չարմաղանն և առնէ խաղաղութիւն» 1):

Կիրակոս Գանձակեցին, որը դեպքերին ակնատես է եղել,
Ավագին՝ մոնղոլներին հանձնվելու մասին ավելի մանրամա-
սին տեղեկութեան է տալիս: Նա գրում է, որ երբ մոնղոլները,
կոտորելով ժողովրդին և կործանելով շատ քաղաքներ, մտան
վրաց մայրաքաղաք Տփլիսը (Թրիլիսի), բոլոր հայ-վրացական
ֆեոդալները, զբանց թվում և վրաց թագուհի Ռուսուդանը, փա-
խուտարի դիմեցին, իսկ Ավագը մնում է իր մարդկանցով շրջա-
պատման մեջ և ամբանում «ի բերդն ամուր, որ կոչի Կայան,
եկին և ամենայն բնակիչք զաւառին, ամբացան և նոքա շուրջ
զբերդան» 2): Մեծաքանակ զորքով մոնղոլական բանակը Ի-
սուլատա զորավարի հրամանատարութեամբ պաշարում է բեր-
դը: Բայց սրովհետև ամեն կողմից մոնղոլների հարվածներից
տեղի ֆեոդալները պարսութեան էին կրել և մոնղոլական զոր-
քերը շրջապատել էին Ավագի բերդը, այդ պատճառով դրու-
թյունը ծանր էր: Բացի այդ, Իսուլատա զորավարը մի քանի
անգամ պատգամավորներ է ուղարկում Ավագի մոտ — «յգէին
պատգամս առ Աւագըն զալ ի հնազանդութիւն ծառայութեան
նոցա և մի երկնչիլ և բազում անգամ յղէին, և զնայն ասե-
ին»: Երկար պաշարումից հետո Ավագը հարկադրված է լինում
հավատալ մոնղոլներին ու հանձնվում է նրանց: Ավագին շատ
լավ ընդունում են և «հրամայեաց նմա (Ավագին Ա. Գ.) նստիլ
քան զամենայն մեծամեծացն ներքոյ, որ նստէին առաջի նո-
րա» 3): Ավագի՝ մոնղոլներին հանձնվելը վճռական նշանակու-
թյուն ունեցավ Կովկասի ֆեոդալների համար, այդ մասին հե-
տաքրքիր տեղեկութեաններ է տալիս վրաց պատմագիրը. նա
գրում է.

«Երբ երկիրը խաղաղվեց և Շահնշահը (Շանշե) Մանդա-
սուր-Թուխուցեալ տեղեկացավ թաթարների (մոնղոլների Ա.

1) Այրիվանեցի — «Պատմութիւն հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 67-69
2) Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղ էջ 241.
3) Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղ էջ 243.

Գ.) և Ավագի միջև կնքված հաշտութեան և երկիրն անվնաս պահելու մասին... ինքը՝ Շահնշահը (Շահնշահն) գնաց թաթարներին տեսութեան, սրանք նրան (Շահնշահին) շատ պատվեցին և վերագարծրին իրենց նվաճած Անին շրջակա երկրով... տեղեկանալով սրա մասին, վաճրամ (վարամ) Գաղեցին՝ Զաքարիայի որդին ևս կնքեց հաշտութեան, և սրանով երկիրը խաղաղվեց 1): Ելնելով վերստի շրջալ նյութերից, կարելի է եղբակացնել, որ Աթաբեկ Ավագը, ինչպես Խորեզմի սուլթան Զալալ-էզ-զին, այնպես էլ մանղոլական զորավարների ա խաների հետ զխմանադիտական հարաբերութեաններ ձեռնարկելու մեջ կոպիտաբ քորք ֆեոդալների համեմատութեամբ խաշոր զեր է կատարել: Աթաբեկ Ավագը իր բոլոր զխմանադիտական ընդունակութեաններով աչքի էր ընկնում և բոլորի կողմից ճանաչված մեծ զխմանադիտ էր: Այդ էր պատճառը, որ վրացաց Ռուսուզան թագուհին պատվիրակ է ուղարկում մանղոլ զորավար Զաղասայ Նոյինի մոտ, «...Ավագը:—զրում է վրաց պատմագիրը:—որին Ռուսուզան թագուհին (թագուհին) ամիրսարատրաբութեան փոխարեն Աթաբեկ էր նշանակել, ուղարկվեց Զաղասայ Նոյինի մոտ...: Ավագը և Խլաթի Սուլթանն առաջիններն էին, որ ուղարկվեցին թաթարների (մանղոլների Ա. Գ.) մոտ 2):

Միայն վրաց Ռուսուզան թագուհին չէր, որ գնահատում էր Ավագին և նրան օգտագործում իր զխմանադիտական ա քաղաքական նպատակները համար: Մանղոլները նույնպես ճանաչեցին և գնահատեցին նրան: Այդ էր պատճառը, որ մանղոլները, որոշ ժամանակից հետո, որոշեցին Ավագին ուղարկել մեծ խանի մոտ:

«Իբրև լակր գայն, —զրում է կիրակոս Գանձակեցին, — մեծ արքայն, սիրով ընդունե գնա, աայր նմա և կին ի թաթար ազգէն, և ուղարկելը գնա յիւր աշխարհն, գրէր և աւ զօրավարն իւր առ ի ձեան նորա զիւր աշխարհն, և նովաւ նուաճել զամենայն արստամբսն, որ եղև իսկ» 3):

Ավագը, ըստ վրաց պատմագրի, որը առաջինն էր ուղարկվել մանղոլներին մեծ խանի մոտ 4), ոչ միայն կարողանում է

1) Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ նույն տեղ էջ—55
 2) Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ նույն տեղ էջ—56
 3) կիրակոս Գանձակեցի—նույն տեղ էջ—249
 4) Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, նույն տեղ էջ 56:

իր վրա գրված պարտականութեանները կատարել, այլ մեծ պատվի է արժանանում մեծ խանի կողմից, վերականգնեցնում է իր ֆեոդալական իրավունքները և հետև էլ մի մանղոլսու՝ խանից իր համար նվեր է բերում:

Ըստ վրացական ազրյուրների, Աթաբեկ Ավագը մանղոլների թագավորանիսա կարակորումում մնացել է հինգ ամիս: Ավագի հետ են եղել վրաց թագածառանդներ Երկու Դավիթները՝ Ռելուն Դավիթը և Նարին Դավիթը 1): Պարսիկ պատմագիր Ռաշիդ-է-Գ-Ինը նույնպես հաղորդում է այդ մասին 2): Իսկ հայտնի ճանապարհորդ Հովհան զե Պլանո-կարպինին ինքը նրանց անձամբ տեսել է մանղոլների թագավորանիսա կարակորումում և ակնատես է եղել այն պահանջներին, որ ներկայացնում էին վրաց թագածառանդները: Այդ խնդիրները վերաբերյալ Հովհան զե Պլանո-կարպինին ընդարձակ տեղեկութեաններ է առլիս 3): Հետաքրքիր տեղեկութեան է առլիս նաև Ստեփաննոս Օրբելյանը: Վրաց թագուհին այնքան էր հավատարիմ ճանաչել Ավագին, որ մահից առաջ «...Գրեաց զիր կտակի առ իշխանն Աւագ, և յանձնեաց ի նա զօրդին, եթէ զարձցի ի Դանէն: Իսկ նոցա գնացեալ առ Դանն Գիւուզ, (Գույուզ) և նա սիրով ընկալաւ զնոսա» 4):

Ավագը ոչ միայն զխմանադիտութեանն ապարեզում բացառիկ հաջողութեաններ անեցավ, այլև նա առաջինն էր այն քաղաքական գործիչներից, որը պայքարի մարտական գրոշ բարձրացրեց ընդդէմ բարբարոս մանղոլական բաակակներին: Այդ էր պատճառը, որ կոպիտաբ մանղոլ տիրակալները, հատկապես Բուզան, միշտ «Ի մաի իւրում խորէր նմա ի շարութիւն գտանել ի զիպոզ ժամանակի կատարել զկամս շարութիւն» 5): Չնայած մանղոլ տիրակալներին շարամտութեաններին, որ Ավագին վնասեն, բայց և այնպես նրան չկարողացան

1) Վրացական տեքստը վերցված է ակադեմիկոս Բուսսի Պետրուրզի 1849 թվի Քրանսերեն թարգմանութեանից, որակը հրատարակված է նաև վրացերեն տեքստը: Տես էջ 378:
 2) Ռաշիդ-է-Գ-Ին—նույն տեղ էջ 248:
 3) Պլանո-զե կարպինի պատմագրութեան հին Ֆրանսերեն օրիգինալ տեքստը գեղեզված է Պիեռ Բերթերոնի վերը հիշված աշխատութեան մեջ—տես էջ 55:
 4) Ստեփաննոս Օրբելյան—նույն տեղ էջ 421:
 5) կիրակոս Գանձակեցի նույն տեղ էջ 299:

ընկճել և իրենց ենթարկել, նա երկրորդ անգամ փախավ մեծ խանի մոտ և ավելի ամբարցրեց իր զիրքերը և մեծ փառքով ու իրավունքով վերադարձավ հայրենիք:

«Եւ իբրև եկն Աւագն ի զօրն, իսկոյն էհաս հրաման ի խազանէն առ զօրսն իւր, զի մի ոք իշխեսցէ չար ինչ առնել Աւագին, և թուղթ առ Աւագն, և պարգես նմա, գալ համարձակ և մի երկնչիւր: Ապա մեծարանս արարեալ նմա, հանին արտաքս ի զօրէն զարսն՝ որք կամէին սպանանել զնա...»¹⁾:

Ավագը ոչ միայն հայ, այլև վրաց ժողովրդի քաղաքական ու զինանազխական գործողությունների բնազավտուում անփոխարինելի գործիչ էր: Սա երկար ժամանակ պայքար էր մղում Կովկասում ստեղծված մոնղոլների զստան տիրապետության դեմ:

Այդ պայքարում ոչ ոք չկարողացավ Ավագին վնասել, նա մեռավ իր մահով և նրան մեծ փառքով թաղեցին իր հոր կողքին:

«Մեռավ Աւագն որդի Իւանեի և թաղեցաւ ի սղնձավանքն ընդ հոր իւրում, այր անագահ և սրտերազմասէր և սգոթական»²⁾:

Բացի Ավագից, մոնղոլ նվաճողների հետ սերտ փոխհարբերության մեջ էր մտել նաև Հասան Զալալը, Սաչենի իշխանը: Չնայած սա Ավագի մեծությունը չունի, որովհետև Ավագը ոչ միայն հայ ժողովրդի մոնղոլական շրջանի զինանազխության հետ է կապված, այլև նրա զինանազխական և քաղաքական գործողությունները ուժեղ կերպով կապված են նաև վրաց կղբայրական ժողովրդի, նրա զինանազխական ու քաղաքական խնդիրների հետ: Այնուամենայնիվ Հասան Զալալը իր շրջանում, որպես Սաչենի խոշոր ֆեոդալներից ամենաուժեղը, հայ-մոնղոլական զինանազխական խնդիրների կապակցությամբ իր արժանի տեղն ունի: Հայ աղբյուրները նրան զանազան բարձր տիտղոսներ են տալիս, անվանելով «Տեր Սաչենոյ», «Մեծ իշխան», «Իշխանաց իշխան» և այլն:

Երբ մոնղոլական բարբարոս հրոսակախմբերը, կործանելով Մեծ Հայքի անվանի և արդյունավետ քաղաքները, մոտեցան

Սաչենի գավառին, այդ ժամանակ Հասան Զալալը իր մարդկանցով փակվեց Սախանա ամրոցում և այնտեղից կազմակերպեց համառ ու երկարատև դիմադրություն: Հասան Զալալի համարձակության մասին հարուստ տեղեկություններ են տալիս հայ մատենագիրները¹⁾: Այդ էր պատճառը, որ մոնղոլական զորքերը, երկար ժամանակ շրջապատելով Հասան Զալալի Սախանա բերդը, չկարողացան վերցնել և որոշում են զինանազխական հաշտ ձանադարնով գործը վերջացնել: Հասան Զալալը հեշտությամբ չէր հանձնվի մոնղոլներին, նրա շատ զանազան կառավարող պատճառը Աթաբեկ Ավագն էր: Ավագի՝ մոնղոլներին հանձնվելը և նրան մեծ խանի մոտ ուղարկելու լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց ամբողջ Կովկասում: Երբ Ավագը, մեծ փառքի արժանացած, խանի կողմից վերադառնում էր հայրենիք, մյուս ազգեցիկ ֆեոդալները որոշում են հետևել Ավագի օրինակին. «Եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա Շահնշահ՝ որդի Զաքարէի, և Վահրամ իշխանն, և որդին իւր Աղպուզայն, և Հասան, որ Զալալն կոչէին, իշխան կոչմանցն Սաչենոյ, և այլք բազումք»²⁾: Հասան Զալալը գուրս է գալիս իր ամրոցից և մեծ նվերներով գնում մոնղոլ հրամանատարի մոտ, հայանելով իր հնազանդությունը: Մոնղոլ խաների հետ բանակցությունների ժամանակ նրան առաջարկում են, որ նա իր մարդկանցով մասնակցի մոնղոլական հետապարշավանքներին զեպի արևմուտք: Ընդհանրապես այն բոլոր երկրները կամ առանձին ֆեոդալները, որոնք որոշ զինանազխական հարարբերության մեջ էին մտնում մոնղոլ տիրակալ-

1) Կիրակոս Գանձակեցի, Մոսկվայի հրատարակություն (տես Կիրակոս պատմագիր, ի Մոսկուա 1858, էջ 234); Արսղեմիկոս Հ. Ա. Օրբելին ընդարձակ աշխատանք է զրել Հասան Զալալի մասին և հրատարակել Պետերբուրգում 1909 թվին (տես „Гасан Джалал—князь Хаченский“, изд. Акад. Наук. СПб, 1909 № 6, IV серия, стр. 430). Այդ մասին տես նաև Գարեգին Հովսեփյանի հայտնի աշխատանքը «Պաղարկյանցները...», էջ 39:

2) Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 249:

1) Կիրակոս Գանձակեցի նույն տեղը էջ 252:

2) Վարդան Վարդապետ նույն տեղը էջ 194:

ների հետ, պարտավորվում էին՝ նախ հնազանդվել, երկրորդ՝ հարկ տալ և երրորդ, որ ամենակարևորն է, իրենց հեծյալով և պարենամթերքով մասնակցել այն արշավանքներին, որ կհրամայեր մոնղոլների վերադաս իշխանությունը: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս Մաղաքիա Արեղան: Նա, խոսելով մոնղոլների վերաբերմունքի մասին գեղի հայ-վրացական ֆեոդալները, գրում է.

«Յետ այսորիկ յորժամ իմացան իմաստուն իշխանքն հայոց և վրաց, թե աստված է տուել զօրութիւն և յաղթութիւն նոցա առնուլ զաշխարհս մեր: Ապա գործ և սէր կապել զնացին ի հնազանդութիւն տատարին (մոնղոլներին Ա. Գ.) և խոստացան տալ հարկս (յամենայն) մալ 1) և թաղար 2) և ինքեանք հեծելով զնալ ընդ նա ընդ որ և տանիցին» 3): Եվ իրոք Հասան Ջալալը ընդունում է մոնղոլ զորավար Բաշու Նոյինի առաջարկը և նրա հետ միասին մասնակցում է արշավանքներին: Մոնղոլական զորքերը, երբ կոչվում էին Ռումի սուլթանի դեմ, նրանց շարքումն էին գանվում հայ-վրացական իշխանների հետ Հասան Ջալալը, Ավագը և ուրիշները: Հասան Ջալալը գանվում էր Բաշու Նոյինի արքունիքում և վայելում էր նրա վստահությունը: Երբ կիլիկյան հայոց Հեթում թագավորի պատգամավորները եկել էին Բաշու Նոյինի մոտ իրենց թագավորի կամքը հայտնելու, նրանք ոչ մի կերպ չէին կարողանում տեսնվել նրա հետ: Հեթում թագավորի գեսպանները կարողանում են տեսակցվել մեծ հրամանատարի հետ Հասան Ջալալի միջնորդությամբ: Այդ մասին գեղքերին առկանատես և մասնակից կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ Հեթում թագավորը «...Առաքեաց առ նոցա (մոնղոլներին Ա. Գ.) դեսպանս և պատարագս արժանաւորս գնել նոցա ընդնմա ուխտ

1) Մալ—արաբերեն նշանակում է ազրանք, պոյք, հարստություն, ժողովրդական տերմինով նշանակում է նաև խոշոր եղջերավոր անասուն: Այս տեքստում «մալ» նշանակում է հարկի այն տեսակը, որը վերցնում են մոնղոլները անասունով:

2) Թաղար խոսքը, որը մոնղոլական շրջանի հայ պատմիչներից միայն Մաղաքիա Արեղան է հիշատակում, նշանակում է հարկ անելու ամանի չափ: Տվյալ տեքստում դա հարկի մի տեսակն էր, որ մոնղոլները վերցնում էին ցորենով: Թաղար միաժամանակ նշանակում էր ցորենի չափ: Օրինակ, ասում են՝ ավեցի չորս թաղար ցորեն, երևու թաղար դարի:

3) Մաղաքիա Արեղա—նույն տեղ էջ 37:

խաղաղութեան, և նմա կալ նոցա ի հնազանդութեան, որք եկեալ ի մեծ գունն, յանդիման եզեն Բաշու Նույինին, և Ելթիննա Յաթուենին կնոջ Չարմարունին. և այլ մեծամեծ առաջնուայն միջնորդութեամբ իշխանին Ջալալին» 1): Իսկ արշավանքների ժամանակ, պատմագրի վկայությամբ, Հասան Ջալալը ամեն կերպ ազատում էր զերված քրիստոնյաներին, «զրազումս ազատեցին ի գերելոցն որ յայանի, և որ ծածուկ...»:

Իր հավատարիմ ծառայությամբ Հասան Ջալալը չի կարողանում մեկոմացնել իր գավառի գրությունը: Խաչենի երկիրը սխտեմտաիկ ասպատակությունների է ենթարկվում մոնղոլ բարբարոսների կողմից: Հասան Ջալալը մի շարք միջոցառումների է գիմում իր երկիրը փրկելու համար, նա սլաոքաստում է ամեն տեսակի նյութական միջոցներ՝ բավարարելու և հյուրասիրելու բոլոր այն մոնղոլ չինովնիկներին, որոնք գալիս էին նրա կայվածքները այս կամ այն առիթով: Պատմագիրը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Հասան Ջալալի առատաձեռնության մասին գեղի մոնղոլ թալանչիները: Բայց այդ միջոցառումները միայն ժամանակավորապես էին կանխում այն ասպատակությունները, որոնց մեջ էր գանվում Հասան Ջալալի երկիրը և ընդհանրապես ողջ Հայաստանը: Հասան Ջալալի գրությունը համակապես վատանում է այն ժամանակ, երբ հարկահան Բուզան գալիս է նրա երկիրը:

Հասան Ջալալը երկիրը և իր ֆեոդալական ունեցվածքը փրկելու համար որոշում է զիմել զիվանագիտական միջոցառումների: Այդ նպատակով նա գիմում է Սարգախին, որը լինելով քրիստոնյա, («սնաւ քրիստոնեայ գայէկոք և ի շափ հասեալ հաւատաց ի քրիստոս և մկրտեցաւ» 2)) ընդունում է Հասան Ջալալին և նրան ներկայացնում է իր հորը: Բատու խանը մեծ պատվով է ընդունում Հասան Ջալալին և նրան հայրենիք վերադարձնում, վերականգնեցնելով նրա ֆեոդալական իրավունքները:

Չնայած Հասան Ջալալը ստացավ Բատու խանից որոշ արտոնություններ, բայց և այնպես կովկասի մոնղոլ կառավարիչները չղաղարեցին նրան ճնշելուց: Ամեն առիթով նրանք Հասան Ջալալին ճնշում էին և թալանի ենթարկում նրա կալ-

1) Կերակոս Գանձակեցի նույն տեղ էջ 269:

2) Կիրակոս—նույնը, էջ 344:

վածքները: Նա հարկադրված է լինում երկրորդ անգամ գնալ Բատու խանի մոտ, բայց զժրախտաբար այդ ժամանակ նա մեռել էր, իսկ նրա սրբին՝ Սարգախը կանչված էր մեծ խանի մոտ նոր նշանակում ստանալու: Հասան Զալալը, իր սրբի Աթաբեկի և կնոջ Մամկանի հետ միասին, ընկերանում է Սարգախին և 1255 թվին գնում է Մանգոլիա: Այդ ճանապարհորդութան մասին մեզ տեղեկություն է տալիս Հասան Զալալի ձեռքով գրած արձանագրությունը, որ նա գրել է աստվածաշնչի էջերում: Այդ գրվածքները 1909 թվին ակադեմիկոս Հ. Օրբելին թարգմանել է սուսերեն և ապագրել իր „Гасан Джалал—князь Хаченский“ աշխատության մեջ: Հասան Զալալը պատմում է, որ ինքը ընտանիքով մնաց Մանգոլիայում հինգ տարի: Կիրակոս Գանձակեցին, որ ականառես է եղել այդ ճանապարհորդությանը, մանրամասն տեղեկություն է տալիս այդ մասին: Երբ 1256 թվին Մանգու խանը գրեմավորում էր Բատու խանի սրբի Սարգախին, նոր պաշտոնի նշանակելու համար, նրա հետ գնում է նաև Հասան Զալալը: «Ընդ նմա (Սարգախի հետ Ա. Գ.) էր և բարեպաշտ իշխան Սաչենոյ Զալալն, որ երթալ էր ցուցանել զագետս իւր զոր կրեաց նա յԱրղուն սասիկանէն, որ հաղիւ զերծաւ ի մահուանէն ի սողրելոյ տաճկայն»: Հասան Զալալը, ըստ երևույթին, ոչ միայն իր Ֆեոդալական իրավունքների մասին է խոսել Մանգու խանի մոտ, գրաւ հետ միասին նա բողոքել է Արղունի, որպես Կովկասի մոնղոլների փոխարքայի, ներքին քաղաքականութեան դեմ: Բացի Հասան Զալալից, հավանական է՝ և Կովկասի ուրիշ Ֆեոդալներ բողոքած լինեն Արղունի իշխանութեան դեմ և խնդրած մեծ խանից, որ նրան կամ պատժի ենթարկի, կամ աշխատանքից հանի: Մեր այս կարծիքը հիմնվում է այն տեղեկությունների վրա, որոնք հաղորդում են ժամանակակից պատմագիրները: Եվ իրոք, այդ ժամանակ Մանգու խանը հետ է կանչում Արղունին և նրան բանտարկում: Պարսկական հայտնի պատմագիրը, ղեպքերին ժամանակակից Զուվեիներին իր «ժամանակագրություն» մեջ այդ խնդրին հատկացնում է մի ամբողջ գլուխ՝ «Արղուն խանի դրություն մանգոլացուները»: Այդ գլխում պարսկական պատմագիրը Զուվեիներին գրում է, որ Արղունը իր հակառակորդների կողմից բաժրասանքի է

ենթարկվել և բանտարկվել 1): Հետաքրքիրն այն է, որ Արղունին ազատում է մի ուրիշ հայ իշխան՝ Սմբատ Օրբելյանը, որը նույնպես եղել է այդ ժամանակ Կարակորումում և զիվանագիտական հարաբերությունների մեջ է մտել մոնղոլական խաների հետ: Արղունի և Հասան Զալալի փոխհարաբերությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս 13-րդ դարի հայ խոշորագույն պատմագիր Սաեփաննոս Օրբելյանը: Արղուն խանին կանչել են Կարակորում «վասն մասնեութեան ինչ»: Հասան Զալալը մենակ չի եղել, որ բողոքել է Արղունի լուրջ: Հասան Զալալը մենակ չի եղել, որ բողոքել է Արղունի բռնակալ իշխանութեան դեմ: Օրբելյանը գրում է, որ «Ախինճ բեկ ոմն և Շարափաղին զիւան այսր աշխարհի, կամէին սպանել զԱրղունն և ինքեանք զալ ի տեղի նորա»: Բացի այդ, Արղունի թշնամիները վատ հարաբերության մեջ էին նաև Սըմբատ Օրբելյանի հետ: «Եւ Սեինճ բեկն թշնամի էր Սմբատոյ և կամէր սպանուամբ տանել զնա» 2): Այսպիսով, պարզվում է, որ Արղունի իշխանութեան անկումը սպանուալի դրություն մեջ է գնում Սմբատ Օրբելյանին, որովհետև նա մտախի հարաբերության մեջ էր գտնվում նրա հետ: Դատավարության ժամանակ Սմբատ Օրբելյանը (թե նա ինչ փոխհարաբերության մեջ է եղել Հասան Զալալի հետ, այդ մասին մենք բուրովին տեղեկություն չունենք) գուրս է գալիս Արղունին պաշտպանելու և ներքում է Արղունին վարկաբեկող այն բոլոր փոտակը, որոնց մասին գրել էին նրա թշնամիները, և բուրովին արդարացնում է նրան: Այդ մասին մեզ տեղեկություն է տալիս Սաեփաննոս Օրբելյանը: Նա գրում է, թե երբ Սմբատ Օրբելյանը ներկայացավ մոնղոլների ինքնակալ Մանգու խանին, նրան այնտեղ ճանաչեցին և մեծ հարգանքով ընդունեցին: Եվ որովհետև Մանգու խանը անձամբ ճանաչում էր Սմբատ Օրբելյանին, սիրում ու հավատում էր նրան, այդ պատճառով էլ Մանգու խանը.

«Կոչէ առ ինքն և ասէ, եկ արքայուն և ծանու ինձ զամենայն որպեսութիւն այսր աշխարհի և զօրաց իմոց: Եվ նա (Սմբատը—Ա. Գ.) կարգաւ պատմէր նմա (Մանգու խանին—Ա. Գ.) ապա վասն Արղունին հարցանէ եթէ որպես աւերեաց

1) Զուվեիների պարսկերեն տեքստից մենք օգտվել ենք Գիպսի 1912 թվի Լոնդոնի հրատարակությունից, էջ 242:

2) Սաեփաննոս Օրբելյան—նույնը՝ էջ 413:

զաշխարհն զայն և կախէ զքահանայս և զմին սպանեալ է, պատասխանեալ Մմբատայ արգարացուցանէ զԱրզունն և ամէն և միոյ ստէ զմասնորսն» 1):

Մմբատ Օրբելյանը գատարանի առաջ պաշտպանում է Արզունին, իսկ Հասան Ջալալը արզեն վերագործել էր հայրենիք և տեղյակ չէր իր համար վասնզավոր այն սրտումներին, որոնք գործադրեց Մանգու խանը նրա վերագառնալուց հետո: Մանգու խանը բոլորովին արգարացնում է Արզունին և նորից վերականգնեցնում նրա իրավունքները: Արզուն խանը, վերագառնալով Կովկաս և նշանակվելով իր նախկին պաշտանին, չի մտանում իր այն թշնամիներին, որոնք մասնել, կամ բամբասել էին իրեն: Արզունը ամենից դաժան պատժի ենթարկեց Հասան Ջալալին: Բայց Հասան Ջալալը, կորցնելով ամեն տեսակի հույսեր, վրաց իշխանների հետ սպասամբվեց Արզունի դաժան տիրապետութեան դեմ: Նրանք հանկարծակի հարձակվեցին Արզունի կայսրերի վրա և մեծ ջարդ տվին:

«Բայց յանկարծակի, գրում է պատմագիրը, — եկին զսենյ մի հեծելոց ի վրաց և ցուցին մեծ քաջութիւնըս, զի գրագումբս կատրեցին ի զօրաց Արզունին՝ իրրի հուրն բնոց եղևոցն ընթացեալ, և ինքեանք գնացին սղջանդամ, և էին արք իրրի չորս հարիւր: Եւ երկուցեալ Արզունին, ոչ իշխէր այնպէս համարձակ մտանել խուզել զվայրսն: Սպա գարձաւ առ հուրաւոյն, և նիւթեաց ի սրտի իւրում շարութիւն, և ի կարնս արար զթագունին վրաց՝ զգոնցայն, և զգուտար իւր զՊաշաքն, և զիշխանն մեծ զՇահնշահ, և զՋալալն Հասան զաւրն Սաշենոյ, և զայլս բազումս պատճառանօք պարտուց և հարկի, յուրոց բազում զանձս առեալ, հազիւ զերծան ի մահուանէ: Իսկ զբարեպաշտ և զառաքինի իշխանն Ջալալ՝ նեղէր անհնարին կտանօք» 2): Իսկ ըստ երևույթին բավականին լուրջ ապստամբութեան է եղել ընդդեմ Արզունի իշխանութեան: Բայց Արզունը, զավաճան իշխանների օգնութեամբ և Պարսկաստանից նոր ուժեր ստանալով, կարողանում է դաժան կերպով ճնշել այդ ապստամբութեանը, որին մասնակցում էր նաև Աթաբեկ Ավագը: Նրան Արզունը ձգտում էր բանտարկել և ոչնչացնել: Բայց այդ չհաջողվեց: Այդ բոլորի վրեժը Արզունը Հասան Ջա-

լալից լուծեց: Արզունը նրան անմիջապես բանտարկեց և երկաթե օղեր անցկացրեց սարերը: «Ենդեալ ժայտ ի պարանոց նորա և երկաթ յոտս նորա»: Զբաժականալով այդ բոլորով Արզունը սրտում է ֆիզիկապես ոչնչացնել Հասան Ջալալին: Իմանալով այդ անասնելի սրտման մասին, Հասան Ջալալի կողմնակիցները մարդիկ են մեջ գցում նրան մահից աղատելու համար: Առանձնապես շատ է շարժարվում Հասան Ջալալի գուտար Թուզանը: Նա դիմում է Հուրագու խանի քրիստոնյա կնոջը 1) Տօնգուզ խաթունին: Արզուն խանը, իմանալով, որ կարող են կարգադրել Հասան Ջալալին աղատելու, 1261 թվին մի զիշեր սպանում է նրան:

«Եւ զիտացեալ անօրեն սասիկանին, առաքեաց վազվազակի զահիճս և ի զիշերի ետ սպանանել զսուրբ և զարգար այրըն» 2): Հասան Ջալալը ոչ միայն չկարողացավ պաշտպանել իր պապական ունեցվածքը և ֆեոդալական իրավունքները, այլև կորցրեց իր կյանքը: Զնայած իր դաժան վախճանին, այնուամենայնիվ նա պատկանում էր այն համարձակ հայ իշխաններին, որոնք չկարողանալով զիջանազրտական բարդ հարաբերութեաններով պաշտպանել իրենց երկրի պատիվը, զիմեցին զինքի: Նա սպասամբվեց մանդրական դաժան բանակալութեան դեմ և ինքը զսփեց այդ անհավասար պայքարում:

Բացի Աթաբեկ Ավագից և Հասան Ջալալից, կարելի է խոսել նաև Մմբատ Օրբելյանի մասին, սրբ նույնպես եղել է Կարակոսեւում և նրա գործունեութեանը հայ-մանդրական հարաբերութեանների պատմութեան առումնասիրութեան համար ունի կարևոր նշանակութեան:

Մմբատ Օրբելյանը պաշտպանում է Օրբելյանների ֆեոդալական տանին, որոնք 12-13-րդ դարերում խոշոր դեր կատարեցին հայ ժողովրդի պատմութեան մեջ: Պատմագիր Սահխանուս Օրբելյանը նույնպես պատկանում է այդ տանին:

Մմբատ Օրբելյանը մանդրաների հետ զիջանազրտական հարաբերութեանների մեջ է մտնում այն ժամանակ, երբ մոնղոլ հրամանատար Սալան Նոյինի զորքերը շրջապատեցին նը-

1) Հուրագու խանի կինը բնագուց էր քրիստոնեական, այդ պատճառով մահճեկանները թունավորեցին նրան (Օրբելյան 419)

2) Կիրակոս Գանձակեցի—նույնը՝ էջ 375

1) Սահխանուս Օրբելյան—նույնը՝ էջ 414
2) Կիրակոս Գանձակեցի—նույնը՝ էջ 274

բանց ամբոց Հրաշկարերդը: Մոնղոլները, երկար ժամանակ շըր-
ջադասելով այդ ամբոցը, չկարողացան այն գրավել և սրոշե-
ցին զի վանագիտական հարաբերութեան մեջ մասնել բերգի ար-
բոջ հետ: Այդ մասին պատմողիւր Ստեփաննոս Օրբելյանը զը-
րում է.

«Եկն Ասլանն այն և շըջեցաւ ընդ բերդովն և ծանեաւ,
զի անհնարին էր ի մարդկանէ, ապա իջանի հանդեպ բերդոյն,
և յղէ պատգամաւորս առ նա և սաէ, արա ընդ մեզ սէր, և եկ
առ մեզ, և բազում քարութիւնս դացես ի մէնջ» 1): Էլիզու-
մը 2) համաձայնում է զործը հաշտութեամբ վերջացնել: Էլի-
զումը «սչ ընդիմացաւ բանիցն, այլ քաղցրութեամբ պատաս-
խանեց երգումն և ել ընդ յառաջ նորա բազում ընծայիւք»: Մոնղոլ
հրամանատարը այդ առանելով ուրախանում և նրա հետ
զաշն կնքում. «Եւ տէսեալ զնա Սալանին յոյժ սիրեաց և ընկա-
լաւ զնա, և արար խաղաղութեան»:

Ըստ պատմողիւրների, Մմբաա Օրբելյանը իր ժամանակ-
վա ամենագարգացած մարդկանցից մեկն է եղել: «Ապա արեւ
իշխանութեան նորին եղբայրն իւր ամենաօրհնեալն և զովե-
լին բնակից Մմբաա, որ էր հանձարով մեծ, խորհրդով ուժեղ,
խելօք անմասն, հնարիւք քաղմագեա, բանին աստա և քաղ-
ցըր, լեզուաց հմուտ և ճարտար, ի գատարանի զի վանին ան-
պարանիւ. զի խոսէր լեզուս հինգ՝ հայ և վրաց, սելուր և փար-
սի և զմոնղոլն իսկ» 3):

Մմբաա Օրբելյանը թշնամական հարաբերութեաններն մեջ
էր գանձում Կովկասի ֆեոդալների հետ: Նրանք ամեն կերպ
նեղութեան էին պատճառում Մմբատին, այդ պատճառով Օր-
բելյանը որոշում է զնալ անձամբ մեծ խանի մոտ և նրա հո-
վանավորութեանը խնդրել: Մմբատը, հանձնվելով մոնղոլնե-
րին, անմիջապէս զլխավորում է նրանց նվաճողական արշա-

1) Օրբելյան—նույնը՝ էջ 403

2) Մմբատը Էլիզուսի ազգակիցն է, որի մահից հետո սոսմի իշխանու-
թեանը անցնում է Մմբատի ձեռքը:

3) Ստեփաննոս Օրբելյան—նույնը՝ էջ 405: Ի միջի այլոց մոնղոլների
լեզուն զիտեր նակ Կիրակոս Գանձակեցին, որը, ինչպէս ասացինք, եղել է Մմ-
բատը Նոյնի մոտ իբրև թարգմանիչ: Կիրակոս Գանձակեցին իր պատմադրու-
թեան մեջ հիշատակում է 60 մոնղոլական խոսք, որոնք մինչև այսօր, բացա-
ռութեամբ երկուսի, զորք են ամբողջ մոնղոլական ժողովրդական հանրագի-
տութեան մեջ (տես Կիրակոս, նույնը՝ էջ 260)

վանքները գեղի կովկասի քաղաքները: Նա ասածինն էր հայ
ֆեոդալներից, որ մասնակցեց Անի քաղաքի գրավմանը: «Եւ
կայեալ զնա ասաջնորդ զնաց մինչև յԱնի և հնազանդէր զա-
մենայնն» 1): Մմբաա Օրբելյանը, զժողո՛ւրինելով տեղի ֆեո-
դալներից, իր ֆեոդալական սոսմի ամբողջ բախտը կապել էր
մոնղոլ նվաճողների հետ: Այդ էր պատճառը, որ մոնղոլները,
հավանելով Մմբատի նվիրվածութեանը, մեծ հարգանքով են
վարվել նրա հետ. նրան բոլորից շատ են հավատացել և մեծ
օգնութեան ցույց տվել:

Մմբաա Օրբելյանը թանկարժէք նվերներով զնաց մեծ
խանի մոտ: Երբ նրան տեսան, հարցրին, թե ինչ ազգից ես,
Մմբատը «սաէ հաւատով քրիստոնեայ եմ և ազգաւ հայ»: Սըմ-
բատին իր զի վանագիտական ընդունակութեաններն և ճար-
տար լեզվի համար շատ սիրեցին: «Հաւատաց նմա, զի բարձ-
րացան քան զամենայն զբան աւազանին և հրամայեաց առ
Մմբատայ զօր ինչ է խնդրեսցէ: Եւ է սուսն նման փայլեաց
տակի որ էր տախտակ անելով զանուն Աստուծոյ և զարբայի
զրեալ յինքեան և այս էր մեծագոյն պատիւ նոցա, և զրեն
հառլիս որ է հրաման, զօր մեք սիցել կոչում» 2): Անա թե
ինչու նրա ազգակից, պատմողիւր Ստեփաննոս Օրբելյանը,
որը գրել է այդ շըջանում, այդպէս մեծ հարգանքով և պատ-
կասանքով է խոսում բարբարոս մոնղոլների մասին, նրանց
անվանելով «բնութեամբ օրինացն զարգարեալք, առեցողք աղ-
տեղի զիջութեանց և ամենայն վնասակար զործոց, արդարա-
միտք առ միմիանս միամիտք և հնազանդք ասաջնորդի իւ-
րեանց, իրաւարարք և իրաւազատք, իսկ բարութք ազբատք և
ընչաքայցք, նեղիչք և կեղեքիչք մարդկան, պատկերով յոյժ
զեղեցիկք և լերկք բոա կանացի զկմաց, և ծանօթք քրիստո-
սեան հաւատոյ, և յոյժ սիրողք քրիստոնէից, յազեպանս կորո-
վիք և յամենայն պատերազմս յոյժ հնարւորք» 3): Ոչ մի պատ-
մազիւր, թե պալատիկներից և թե հայերից, այսպիսի դրական

1) Օրբելյան, էջ 404

2) Արևելագիտ Սեն Մարտինի կարծիքով Ստեփաննոս Օրբելյանի կող-
մից մոնղոլների «զեղեցիկ» ընթացիկը բացառվում է նրանով, որ նա
չվստում է մոնղոլներին իրանական ժողովուրդների հետ, որոնք ծառայում
էին մոնղոլներին,

3) Օրբելյան, —նույնը՝ էջ 401-402:

գնահատական չէր տվել մոնղոլ բարբարոսների մասին: Հասկանալի է, որ Մմբառ Օրբելյանը, պատկանելով ախրապետոս գասին, մոնղոլների միջոցով վերականգնեցրեց իր ֆեոդալական իրավունքները, և այդ պատճառով էլ նրա տված գրական գնահատականը սուբեկտիվ բնույթ ունի: Մմբառ Օրբելյանը երկրորդ անգամն է գնում Մոնղոլիա մեծ խանից օգնություն խնդրելու, բայց նրա գնալը անձնաշահ նպատակներ էր հետապնդում, այդ պատճառով մենք կանց չենք ասում նրա հետագա փոխհարաբերությունների վրա, որովհետև նրա այդ գործողությունները ոչ մի պատմական կամ քաղաքական նշանակություն չունեն նախ ժողովրդի, և ընդհանրապես Անդրկովկասի ժողովուրդների համար: Հայ մատենագիրները, սղբալով մոնղոլ բարբարոսների ավերածությունների վրա, միաժամանակ թվում են այն բոլոր հայ գործիչներին, որոնք իրենց քաջությամբ և սիրազործություններով բարձրացնում էին հայ ժոժովրդի և իրենց քրիստոնեական կույտության պատվը: Բացի մեր հիշատակած զվամնագիտական գործիչներից, կարելի է հիշատակել Սուխու Բուզային, վրաց Դեմիտր թագավորին, երկաթը փռչի գործնող Պաօ իշխանին, որը 1258 թվին մոնղոլական պատվիրակության հետ գնաց մտավ Բաղդադ քաղաքը և առաջարկեց Բաղդադի խալիֆին անձնատուր լինել մոնղոլներին: «...և գրաջն Պաօ և գայրս առաքեաց զեպանս առ խալիֆայն պլ նմա ի հնազանդութիւն, և հարկիլ զանին» 1): Բավական է միայն Պաօ իշխանի այդ համարձակ գործողությունը, որպեսզի նա զատի մոնղոլական շրջանի խաչոս զիվա նազեանների շարքին:

Նույն կարգի գործիչ է եղել նաև Դոսիան Հասանը: Ըստ արձանագրություն, նա «այնպիսի գործարք էր և տղատիչ նեղելոց, ինչպես քրիստոսի Ս. խաչն»: Գեղարքունեաց Ղրխուրադ գյուղի 1297 թվի արձանագրության մեջ նրան «իշխանաց իշխան» ախարս է արված: Եվ վերջապես կարելի է հիշատակել Գաղի իշխան Վահրամին, որը հնչագրություն կատարում էր զիվանագետի պարտականություն: Նա մոնղոլների զլխավոր հրամանատար Բաչու Նոյինի կարգադրություններ, հարյուր հույուց բաղկացած պատվիրակության գլուխն անցած, ձեռով մըս

1) Կիրակոս—նույնը՝ էջ 365

նում է Կեսարիա և առաջարկում նրա իշխանավորին՝ անձնատուր լինել: Այդ մասին ղեկավարին մասնակից և ակնատես Մաղաքիա Արեղան գրում է.

«Վահրամ զաէրն Գաղայ հրամանաւ Բաչու Նոյինին և այլ ամենայն զլխաւորաց Տաթարին, և ետուն զինի Վահրամայ Տաթար զըլխաւոր մի այլ, հարիւր ձիաւորով, և յուզարկեցին զնա մեծ սխաաթով ի Կեսարիայ» 1):

Բացի վերոհիշյալ քաղաքական ու զիվանագիտական գործիչներից, կարելի է հիշատակել ևս մի շարք ուրիշ հայ-վրացական գործիչներ: Բայց այդ բոլոր զիվանագիտական հարաբերությունները մոնղոլ նվաճողների հետ նույն բնույթն ունեն և իրենցից առանձին հետաքրքրություն չեն ներկայացնում:

* * *

Այժմ մենք կանցնենք կրիկյան հայոց թագավորների և ֆեոդալների զիվանագիտական ու քաղաքական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը, որն իր պատմական արժեքով գերազանցում է այն բոլոր հարաբերություններին, որոնք անցի են ունեցել Կովկասի ֆեոդալների և մոնղոլ խաների միջև:

Հայկական Կրիկիան ուներ իր առանձնահատուկ պատմությունը: Կրիկիայում հայեր եղել են դեռ Տրդրան մեծի օրոք: Հայ պատմագիրները դեռ 5-րդ դարում հիշատակում են կրիկյան հայերի մասին 2): Ընդհանրապես Կրիկիան Փոքր-Ասիայի ամենահին և ամենանշանավոր շրջաններից մեկն է եղել: Գանվելով Միջերկրական ծովի ափին և լինելով Անատոլիան թերակղզու մի մասը, նա կապում է եվրոպան Ասիայի և Աֆրիկայի հետ: Հայերի՝ ղեպի Կրիկիա զաղթի մասին թովմա Արժրունին իր «Պատմութիւն տանն Արժրունեաց» աշխատության մեջ գրում է.

«Տէր Բրիտաափոր կաթողիկոս (515—522) զրէ առ կողմանս Ասորեստանի զղացուցանելով մի խառնիլ ընդ Նես-

1) Մաղաքիա արեղա—նույնը՝ էջ 18

2) Մովսես Պարենացի—«Պատմութիւն հայոց»—Թիֆլիս, 1913 թ.

տորականան»¹): Իսկ պատմագիրները վկայությամբ, արար-
 ների արբապետության ժամանակ հայերի թիվը Կիլիկիայում
 այնքան է մեծանում, որ Մաչիկ կաթողիկոսը 972 թվին Ա-
 նիում հարկավոր է համարում «ձեռնադրել եպիսկոպոսունս
 յԱնտիոք Ասորոց և ի Տաշտոն կիլիկիացոց»²): Բայց հայերի
 դազվելը զեպի Կիլիկիա սկսվում է ավելի ուժեղանալ և մասսա-
 յական բնույթ կրել հատկապես սելջուկների դաժան արաբի-
 ստության օրոք: Մեծ Հայքի բնակչության համարյա թե մեծ
 մասը թողեց հայրենի երկիրը և գնաց օտարություն: Մոշոր
 հայ ֆեոդալները փոխում են իրենց ունեցվածքը, գյուղերն ու
 քաղաքները, իսկ փոխարենն ստանում չնչին վարձատրություն
 կամ առանձին կալվածքներ: Արփատյանը Անին վերցնելու ժա-
 մանակ «Գաղիկ թագավորն կարաց նեղեալ յերկիւզէ՝ թուր-
 քացն աայ զհայրենիս իւր ի յոյնս և առնու զՄամնգաւ զԼա-
 սիսա, զԱմասիա, զԿոմանայ և զԵւստատինս հարիւր, որ է զեօ-
 դեան»³): Իսկ Մաթևոս Ռևաճեցին, հաստատելով այդ տեղե-
 կությունները, գրում է. «Եւ անդ եղեալ Գաղիկ աղաաօք իւ-
 ռովք և թպեալ զառնն հայրենաց»⁴): Հասկանալով հունաց
 կայսրին գրած նամակի սոցիալական խոր բովանդակություն-
 նը, Արիստակես Լասարիվերացին այն համարում է «Հայոց
 կորստեան զիր և նամակ»: Այդ նամակը զարձակ Գաղիկ 2-րդ
 թագավորի կորստյան հիմնական պատճառը: Կոնստանտին Մո-
 նոմախը զրկեց Գաղիկ 2-րդին իր ժառանգական կալվածքնե-
 րից, իսկ փոխարենը ավեց «Ջկալան-պեղաան և զպիզու» կամ,
 ինչպես Վարդան Վարդապետն է ասում, «զկալան պաղաան և
 զպիզու»:

Պատմագիրները հազարգած տեղեկութ, ւնները հաստատ-
 վում են օտար աղբյուրների կողմից: Հիշված քաղաքների տե-

1) Բացի թովմա Արժրունուց, այդ մասին հիշատակում է նաև Հով-
 հանես Իրասխանակերացին: Նա ասում է. «Վերեթագործ ալագղիքն յաղա-
 հովս կացեալք, յերկիւզէ քաջացն զօրաց և զմնացեալ ընտինիս հրակիրեացն
 գերի առեալ ամէլին ի Իուին քաղաք և անտի յուզարկեալ տանէին ի Դամասկ»:

2) Այդ մասին տեղեկություն է տալիս պատմագիր Ասողկը. տես Ասո-
 գիկ, էջ 258:

3) Վարդան Վարդապետ, նույնը, էջ 136:

4) Մաթևոս (Մատթէոսի Ռևաճեցոյ «ժամանակագրութիւն», Վա-
 րդապետ, 1908, էջ 181):

զը հայանի է: Իրոք որ Գաղիկ 2-րդ թագավորը ստանում է
 Կապադոկիայի մոտ ընդարձակ կալվածքներ: Իրանց մի մասը
 գեո երկար ժամանակ վայելում էին Գաղիկի ծառաները, ու-
 ռոնք սպանվեցին բյուզանդական կայսեր ձեռքով, իսկ նրանց
 կալվածքները կայսրությանը անցան: Շնորհիվ Մեծ Հայքից
 դազված հայերի, ծաղկում և ընդարձակվում են Կիլիկիայում
 հայկական նոր շրջաններ, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ
 են զբաղում Ռուբեն իշխանի ֆեոդալական կալվածքները:

Ռուբենի հովանավորության տակ հավաքված հայ զաղթա-
 կանները, բնակություն հաստատելով Տալրոսի բարձրավանդա-
 կում, կազմակերպվում և հիմք են դնում կիլիկյան հայոց թա-
 գավորությանը, որի հիմնադիրը, Վինչպես ասացինք, հանդիսա-
 ցավ Բագրատունյաց զինաստիայից Ռուբենը (Ռուբեն I):
 Նրա անունով էլ զինաստիան կոչվեց Ռուբինյան (1080-1375):
 Այդ նոր կազմակերպված կիլիկյան հայկական թագավորու-
 թյան սահմանները կազմում են Տալրոսյան լեռնաշղթան, սրը
 կիլիկյան Հայաստանը բաժանում է փոքր-ասիական մյուս
 երկրներից: Նրա հարավային սահմանը Միջերկրական ծովն է,
 իսկ հարավ-արևելյանը՝ Ասորիք: Ելնելով իր աշխարհագրական
 դիրքից, կիլիկյան Հայաստանը իր դոյության երեք հարյուր
 տարվա ընթացքում վճռական դեր կատարեց: Կիլիկյան հայոց
 թագավորությունը իր ամենագարգացած աստիճանին հասավ
 հայոց թագավոր Լևոն 2-րդի օրով: Կիլիկյան հայոց թագավոր-
 ներից նա առաջինն էր, որ արեմտյան եվրոպական պետու-
 թյունների կողմից պսակվեց և ճանաչվեց որպես թագավոր կի-
 լիկյան հայոց պետության: Նա բարձր կողմերով տարբերվեց իր
 նախորդ թագավորներից— իր ստեղծագործական աշխատանքնե-
 րով, իր կազմակերպչական ընդունակություններով, որպես պե-
 տական կենտրոնական իշխանության հիմնադրի: Նրա մասին
 գրված է. «Լևոն Բ Ռուբենեան հարստութեան ամենէն զօրա-
 ւորը և առաջին գրամ հասանողն է, իր ժամանակը միայն
 ինքնիշխան տերութիւն էր, և կրնանք հաստատել, որ առանց
 զրացի կամ Նեոսվոր ազգաց հարկատու ըլլալու, իր թագաւո-
 րութիւնն ընդարձակեց ու կառավարեց»¹): Նրա բաց թողած
 գրամների վրա մեն կարգում ենք «Լևոն թագաւոր», «ԹԳԲ
 ամենայն հայոց», «Լևոն թագավոր հայոց» և այլն:

1) «Դատաւորութիւն աւերինեան զրամոց», Վիեննա—1892, էջ 10-16.

Նրա մահից հետո, արու գավակի չունենալու պատճառով, իշխանութիւնը անցավ նրա միակ ազնկան՝ Զարեկին կամ Իգարեկին: Եվ որովհետև Լեոնի ազնկը փոքր էր, այդ պատճառով խնամակալի պարտականութիւնն անցավ Ավագ պարոն Կոնստանտինին 1): Տեղի իշխանների միջնորդութեամբ, 1222 թվին, թագուհին ամուսնացավ Անախորի իշխանի սրբի Բոհմունցի հետ, որը ամուսնանալուց հետո հայոց թագավոր հռչակվեց: Նա խոսք էր ասել, որ կաշառարանի հայկական կենցաղը ու սովորութիւնները: Անախորի թագածառանդին հայոց թագավոր դարձնելու առթիվ հետաքրքիր տեղեկութիւն է տալիս ժամանակակից պատմադիր Միխայիլ Ասորին: Նա գրում է, որ հայ իշխանները, իրար չհավանելով և իրար դեմ պայքարելով, սրուշեցին օտարին իրենց թագավոր հրավիրել:

«Իսկ իշխանացն Հայոց բազում անմիարանութիւն լինէր վասն գնելոյ թագաւոր, զի ոչ հաւանէին միմեանց, և ապա ի մի կամս եկեալ ընտրեցին զսրգին բրինձին Անախորս թագավորէ ցուցանել, զոր և արարին իսկ, և ետուն զգուտար թագաւորին Հայոց Լեոնի նմա ի կնութիւն, և թագաւորեցուցին ի վերայ Հայոց ի թուին Հայոց ՈՂԲ (672), և անվանեցին զնա Ֆիլիպ թագավոր» 2):

Բայց նոր թագավորը ոչ թե վարվում է հայերի սովորութեան և կրոնի հետ ըստ իր խոստման, այլ նա աշխատում է լատինիզացի սյրի ենթադրել ժողովրդին և, որ ամենակարեւորն է, գաղտնի սկսում է գողանալ հայոց թագավորութեան թանկարժեք հարստութիւնները, անգամ Լեոն թագավորի թագը և Անախոր է ուղարկում: Այդ մասին վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին: Նա գրում է, որ երբ Ֆիլիպը սկսեց թագավորել, «Իբրև եկաց յարքայութեանն զամս շորս, խաբեաց զնա հայրն իւր, և առ ի նմանէ զթագն Լեոնի արքայի, և զպաղատան արքունական, զոր յերեւելի յաւուր կանգնէին, և այլ գանձս սակոյ և արծաթոյ: Իբրև տեսին իշխանքն՝ եթէ ոչ է միամիտ այրն յարքայութեան անդ, ըմբռնեալ զնա արարին յարգելս, մինչև բերցէ զթագն և զգանձն՝ զոր տարաւ, իսկ հայրն նորա ոչ ետ և ոչ դմի, այլ և ոչ շնորհ ինչ կարաց սրբոյ իւրում և թողին զնա անդ, մինչև ի նմին մեռաւ» 3): Ֆիլիպի մահից հետո

պարոն Կոնստանտինը, համաձայնութեամբ վերցնելով հայոց կաթողիկոսից և մյուս իշխաններից, իր 4-րդ սրբուն՝ Հեթումին թագավոր հայաարարեց: Միաժամանակ նա առաջարկեց Զարեկին՝ կին գտնալ նորընտիր Հեթում առաջին թագավորին: Բայց Զարեկը չի համաձայնում և փախչում է Սելեվկիա: Պարոն Կոնստանտինը, որը Լեոն 2-րդ թագավորի օրոք կրիկյան գորքերի գլխավոր հրամանատարն էր, սպարապետը (Գունդատապը), գորքով գնում է և շրջապատում Սելեվկիա քաղաքը և հարկազրուծ տեղի իշխանութեանը՝ Զարեկին հանձնելու իրեն: Տեղի իշխանութիւնը, վախենալով Կոնստանտինից, հարկազրուծ հանձնում է Զարեկ թագունուն:

«Ի թուին Հայոց ՈՂԵ (675) միարանութեամբ ամենայն իշխանացն տուն զԶապել՝ զուտար Լեւոն թագաւորին ի կնութիւն Հեթմոյ որդոյ պարոն Կոստանդեայ, և թագաւորեցուցին ի վերայ Հայոց, որ էր ազայ հասակն, և հայր նորա կարգաւորէր զթագաւորութիւնն, որ և արար սէր բնոյ Ալագին սուլտանն և հնազանդեցան նմա՝ տալով նմա յամենայն ամի երեք հարիւր այր ի ծառայութիւն» 1):

Զարեկը, որ սկզբից չէր ցանկանում Հեթումի կինը դառնալ, հաշտվեց նրա հետ և ամուսնացավ: Նրանք նախանձելի ընտանիք կազմեցին, ունեցան բազմաթիվ զավակներ և երկրի կառավարման գործում մեծ փառքի արժանացան: Եվ այդպէս, Հեթում առաջինը դարձավ կրիկյան հայոց իշխանութեան թագավորը: Հայ մատենագիրները նրա մասին մեծ գովասանքով են խոսում, անվանելով նրան «Բրիստոնասէր արքա» 2), «Բարեպաշտ թագավոր» 3), «Բմաստուն քրիստոսապատկ», «Մեծահավատ և քրիստոսասէր արքայն հայոցն» 4):

Երբ մոնղոլական զորքերը, մոնղոլ հրամանատար Բաչու Նոյինի առաջնորդութեամբ մոտեցան Ռումին և, ավերելով նրա սահմանները, մոտենում էին Կրիկիային, այն ժամանակ Հեթում թագավորը որոշեց նրանց հետ զաշնակցութեան պայմանագիր կնքել: Հեթում առաջինի պատգամավորները հարուստ

1) Միխայիլ Ասորի, էջ 518, Սմբատը իր պատմագրութեան մեջ գրում է, թե «յանձն առ պարոն Կոնստանտին հայր նորա տալ ամամէ շորքեհարիւր հեծեալ»:
 2) Մաղաքիա Աբեղա—նույնը, էջ 16:
 3) Մաղաքիա—նույնը, էջ 31:
 4) Կիրակոս Գանձակեցի—նույնը՝ էջ 350

1) Սկզբից Բեդենդն էր Սիբ Աղամբ, որին թուրքերը սպանեցին:
 2) «Ժամանակագրութիւն տեսան Միխայիլի Ասորոյ պատմաբարքի», Երուսակեհ—1871, էջ 517:
 3) Կիրակոս Գանձակեցի,—նույնը՝ էջ— 178.

նվերներով ներկայանում են Բաշու Նոյինին, Հասան Ջալալի միջամտութեամբ 1): Մոնղոլները, ընդունելով հայոց Հեթում թագավորի առաջարկը, պայմանագիր են կապում և խոսք են առնում ձեռք հասնել հայոց կրիլիկյան թագավորութեանը: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություն է առնում ժամանակի պատմագիրը, նա գրում է.

«Յայնժամ արքայն Հեթում խորհրդածեալ զխաղաղութիւն աշխարհիս հայոց՝ յուզի անկեալ գնաց առ ազգն մուղալ, զոր թաթարն կոչեն, և յուխտ մտեալ ընդ նոսա, ըզմշանջնաւոր խաղաղութիւն աշխարհի իւրոյ ի նոցանէ» 2): Ընդունելով Հեթում թագավորի առաջադրած պայմանները, Բաշու Նոյինը ուղարկում է իր դեսպաններին նրա մոտ և առաջարկում է իր պայմանը: որ բավական ծանր էր Հեթում թագավորի համար: Մոնղոլ հրամանատարը պահանջում է Հեթում թագավորից՝ նրա մոտ փախած Իկոնիայի սուլթանի մորը, կնոջը և ազջիկներին հանձնել իրեն: Իրոք, սուլթանի պարտվելու ժամանակ նրա մայրը, կինը և ազջիկները փախել էին Կրիլիկիա ապաստարան գտնելու, մոնղոլների ձեռքից ազատվելու համար:

«Եւ թաթարն,—գրում է Մմբատը,—յղարկեց ի հետ ի Հեթում թագաւոր, թէ տուր զփախտականդ, թէ չէ քո ամեն սէրըն, որ հետ մեզ գրէր նա սուտ է: Նա (Հեթումը Ա. Գ.) վախեցին որ թաթարն չլցուէր յերկիրս առէին: Նա սխալաւ սուլթանն Բայի Սոսրով շահն և ամեն Տաճկուէք, ժողովեաց հեծեալ, և առաջնորդութեամբ պարոն Կոստանդնույ Լամբրոնի տիրոջն 3), մտաւ ընդ Պապառոնին լեռան ի վայր, ու այրեաց

1) Կիրակոս Գանձակեցի,—նույնը՝ էջ 269
2) Մամեկ Անեցի, էջ 221

Նույնը մինք կարգում ենք «Նշխարք մատնագրութեան հայոց», էջ 36. Յայնժամ արքայն Հեթում խորհրդածեալ զխաղաղութիւն աշխարհիս հայոց, յուզի անկեալ գնաց առ ազգն մոնղոլ-զոր թաթարն կոչեն և յուխտ մտեալ ընդ նոսա զմշանջնաւոր խաղաղութիւն ի նոցանէ, որ ապականէին զամենայն աշխարհ: Յայնմանէ լցեալ նախանձու պաշտոնեայքն մահմետի, ամենայն աստեք նիւթէին զհինգութիւն ի վերայ հայոց:

3) Տարբերակ է, որ Հեթում 1-ի դեմ սուլթանի հետ միասին վրեժխնդրութեան է գնում հայ իշխան Պարոն Կոնստանտին Լամբրոնացին: Այս իշխանը պատկանում է այն զաղաճան հայ իշխանների շարքին, որոնք ընդունելով լատինական կրոնը և նրանց օրինատացեան, հաճախակի ընդհարման մեջ էին մտնում հայերի հետ: Հոյնների հետ միասին Լամբրոնացի իշխանը միշտ դեմ է գուր և կել իր ազգակից հայերին: Այս դեպքումն էլ Լամբրոնի զաղաճան իշխանը միանում է թյուրքերին և մեծ վնաս պատճառում իր հայրենիքին:

զամէնն» 1):

Եվ իրոք, կրիլիկյան հայոց թագավորը, վախենալով մոնղոլների հարձակումից, ավելի իր մոտ թագնված սուլթանի ընտանիքին, որի համար սուլթանն սկսում է ասպատակել կրիլիկյան հայոց շրջանները Պապառոնին: Բայց Հեթումի այդ քայլը իրեն նույնպես գուր չի գալիս: Հեթում թագավորը մեծ զժվարութեամբ է հանձնում ասպատարան փնտրողներին: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է, որ երբ Հեթում 1-ին թագավորի գեսարանները ներկայացան Բաշու Նոյինին պայմանագրեր կնքելու, նրանք սերախութեամբ համաձայնվեցին Հեթումի առաջադրած պայմաններին: Բայց «խնդրեցին ի նմանէ տալ ի ձեռս նոցա զմայր Սուլթանին զկին և զզուտար, որք զաղթականութեան սղազաւ անդ փախուցեալ էին 2): Հեթում թագավորը, լսելով մոնղոլների այդ պահանջները, հայանեց իր զայրութիւնը և ցավակցութեամբ, ասելով. «Լաւ էր ինձ եթէ զորդի իմ զԼեոն խնդրեալ էին յինէն, քան թէ գնոսա» 3):

Այնուամենայնիվ Հեթում թագավորը, ելնելով իր երկրի ու ժողովրդի շահերից, հանձնեց իր մոտ փախած և ասպատարան գտած սուլթանի ընտանիքը՝ մորը, կնոջը և ազջիկներին: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ սերիշ կերպ էլ Հեթում թագավորը չէր կարող վարվել: Մոնղոլների հետախուզութեանն այնքան ուժեղ էր և լավ կազմակերպված, որ նրանք ամեն մի մանրուք գիտէին: Մոնղոլ նվաճողներին հայանի էր կրիլիկյան հայոց փոխհարաբերութեանը նրա հարեան մուսուլմանական պետութեանների հետ: Այդ էր պատճառը, որ երբ կրիլիկյան հայոց թագավորի պատվիրակները առաջին անգամ (1242—1243) ներկայացան մոնղոլների զխաղաղոր հրամանատար Բաշու Նոյինին, նա անմիջապես զաշինք կնքեց նրանց հետ և կրիլիկյան հայոց թագավորութեանը ճանաչեց իբրև իրեն վասալ: Մուսուլմանական պետութեանները, որոնք հաճախակի ասպատակութեաններ էին կազմակերպում հայոց պետութեան սահմանների վրա և կործանում նրանց գեղեցիկ ու արդյունավետ քաղաքները, նպատակ ունեին բոլորովին ոչնչացնել հայկական Կրիլիկիան, այդ փոքրիկ

1) Մմբատ Պատմագիր, 1856, էջ 113
2) Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 269
3) Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 270

երկիրը, որը որպես քրիստոնեական պետութիւն, մուսուլմանական երկրների համար շարիքների անսպաս ազդու էր հանդիսանում: Մուսուլմանական պետութիւնները գիտեին, որ եթե չլինէր հայոց կիլիկիան թագավորութեան նյութական և բարոյական օգնութիւնը, ապա, խաչակիրների օրոք, արևմտյան պետութիւններից ոչ մեկը զորաբանակ չէր կարող իջնել Անատոլիայի վրա և այնպէս հաղթութիւն տանել: Եվրոպական պետութիւնները քրիստոնեութեան քողի տակ շոգոքորթում էին հայ ֆեոդալներին, նրանց իրենց քաղաքական նպատակների մեջ քաշում, իսկ անհաջողութեան դեպքում՝ թողնում Հայաստանը անսպասու և հեռանում: Այն ժամանակ հայկական այդ փոքրիկ պետութիւնը Կիլիկիայում մենակ էր գիմազրում մուսուլմանական այն վիթխարի պետութեանը, որին վերջնականապես հաղթել չկարողացան արևմտյան Եվրոպայի առաջավոր պետութիւնները: Հայոց կիլիկիան թագավորութիւնը գլխավորում էր գիվանազիտական ընդունակութիւններով օժտված, իր ժամանակի խոշորագույն մտածողներից մեկը՝ Հեթում 1-ին թագավորը: Նրա գիվանազիտական և քաղաքական շահերը պահանջում էին այդ մոմենտին ոչ թե դուրս գալ մոնղոլ նվաճողների դեմ օրհասական պայքար մղելու, այլ ընդհակառակը, որքան կարելի է շուտ լեզու գանել և գիվանազիտական հարաբերութիւնները միջոցով դառնալ մոնղոլական մեծ խանի զաշնակիցը:

Հեթում 1-ին թագավորը, չնայած 1243 թվին գաշինք էր կնքել մոնղոլ նվաճողների գլխավոր հրամանատար Բաչու Նոյոնի հետ, բայց և այնպէս այդ գաշինքը ամուր չէր և չէր կապված մեծ խանի հետ: Հեթում 1-ին թագավորը, լինելով ժամանակի խոշորագույն մտածողներից մեկը, մտածում էր այն մասին, թե ինչպէս անել՝ ամբաստանելու և օրինականացնելու իր թագավորութեան բարեկամական հարաբերութիւնները մոնղոլների կենտրոնական իշխանութեան հետ: Այդ նպատակի համար կիլիկիան հայոց թագավոր Հեթում 1-ինը, խորհրդակցելով իր երկրի առաջադեմ մարդկանց հետ, որոշում է Մոնղոլիա ուղարկել իր եղբայր Սմբատ Գունդուսապլին՝ կիլիկիան զորքերի գլխավոր հրամանատարին: Սմբատ Գունդուսապլը իր ժամանակի ամենաառաջադեմ մարդն էր: Նա, բացի գիվանազիտական ընդունակութիւններ ունենալուց, և քաջ զորավար էր: Մտ

50 տարի շարունակ Սմբատ Գունդուսապլը համառ պայքար էր մղում սելջուկների, թյուրքերի, կղիպտացիների դեմ և երբեք պարտված չէր եղել: Այդ փառապանծ զորավարը, չնայած իր չափազանց զբաղված լինելուն, այնուամենայնիվ ժամանակ էր գտել գրականութեամբ և գիտութեամբ զբաղվելու: Նա թողել է իր կազմած մի օրենսգրքական ձեռնարկ, որը հանդիսացել է կիլիկիան հայ իշխանների միակ օրենսգրքական ձեռնարկը: Բացի դրանից, Սմբատ Գունդուսապլը գրել է մի շատ հետաքրքիր ժամանակագրութիւն, որը նաև թարգմանված է օտար լեզուներով: Անա այդ բազմակողմանի և ընդունակ մարդուն էր վիճակվել այն մեծ պատմական միտքին, որ նրա վրա էր զրվում Կիլիկիայի հայ ժողովրդի կողմից: Այդ մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրում է.

«Արքայն հայոց Հեթում, որ ի Կիլիկիա տաքեաց զեղբայր իւր Սմբատ զօրաւարն առ Ղանն երեկի պատարագօք, և նորա երթեալ խաղաղութեամբ գերկայնութիւն ճանապարհին, և յոյժ մեծարեալ ի նմանէ, զարձաւ երեկի փառօք, և հաւատարիմ հրովարտակօք տուեալ նմա գաւառս բազումս և բերդս յարմա, զոր յառաջ լեալ էր Լիսնի արքայի, և զկնի մահուանն առ ի նոցունց Ալադին Սուլթանն Հոսոմոց»¹⁾: Այդ մասին տեղեկութիւն է տալիս նաև 13-րդ դարի պատմագիր Մխիթար Այրիվանեցին, բայց նա գրում է, որ Հեթում թագավորը և Սմբատը միասին են գնացել Կարակորում:

«Մանգու խանն արեղերակալեաց, գնաց առ նա Հեթում արքայն հայոց և Գունդուսապլ Սմբատ եղբայր իւր, և պատուեցան ի նմանէ»²⁾:

Բայց միայն Մխիթար Այրիվանեցին է, որ տեղեկութիւն է տալիս Հեթում 1-ին թագավորի՝ Մոնղոլիա գնալու մասին իր եղբոր հետ միասին: Մյուս ազդուները հաստատում են Կիրակոս Գանձակեցու կարծիքը, այսինքն այն, որ Հեթումը ոչ թե գնացել է իր եղբոր հետ, այլ սկզբից գնացել է Սմբատը և իր թագավոր կղբոր հետագա բանակցութիւնների համար հոյ պատրաստել: Այդ մասին ինքը՝ Սմբատ Գունդուսապլը իր «Ժամանագրութեան» մեջ գրում է «... ի թուին ՈՂԷ (697—1248) գնացի ևս, Սմբատ Գունդուսապլս ի թաթարն և ի թուին ՈՂԹ

1) Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղ էջ—301—302.

2) Մխիթար Այրիվանեցի—«Պատմութիւն հայոց», նույնը էջ 67.

(699—1250) զարձայ առ իմ եզրայրն Հեթում թագաւորին»¹): Մմբատ Գունդստապլի հազարգամ տեղեկությունները, բացի Կիրակոս Գանձակեցուց, հաստատում է Վարդան Վարդապետը: Մագաքիա Արեղան նույնպէս հաստատում է վերահիշյալ տեղեկությունները: Նա գրում է՝ երբ Մմբատ Գունդստապլը այդպէս փաստով վերագործավ Մոնղոլիայից, մեծ սրախություն պատճառեց բոլորին:

«Չոր տեսեալ բարէպաշտ թագաւորն Հեթում զպարոն եզրայրն իւր զՄմբատ այնպիսի պատուով պատուել և մեծարեալ ի Ղանէն, յոյժ սրախացաւ յաբախութեան մէծ. ևս առաւել ընդ գրեալսն վասն ազատութեան երկրիս և վանորէիցս և ամենայն քրիստոնէից»²):

Մմբատ Գունդստապլը մեծ հաջողությամբ կատարում է իր վրա գրած պարտականությունները և պատվով վերագտնում հայրենիք: Ըստ պատմագիրների վկայության, Գուշուկ խանը ընդունում է Մմբատ Գունդստապլին մարզասիրությամբ և պատվով աալիս է նրան մեծ իրավունքներ և արտոնություններ, վերականգնում է նրանց ֆեոդալական իրավունքները: Մոնղոլական խանը վերագործնում է կիլիկյան Հայաստանի այն գավառները, որ խլված էին Լևոն 2-րդի մահից հետո՝ Ռումի սուլթանության կողմից:

Լևոն 2-րդի օրոք կիլիկյան թագավորությունը իր զարգացման գագաթնակետին էր հասել: Նրա մահից հետո միայն Հեթում թագավորն էր, որ որոշ չափով վերականգնեց կիլիկյան հայոց թագավորության սահմանները, այն էլ ժամանակավորապես: Մմբատ Գունդստապլը, լինելով մեծ խանի արքունիքում, ըստ երևույթին, խոսել է Լևոն 2-րդ թագավորի ժամանակաշրջանի կիլիկյան հայոց սահմանների մասին: Գուցե այդ էր պատճառը, որ մեծ խանը նրան տալիս է Լևոն 2-րդի ժամանակաշրջանի հայոց սահմանները, բացի այդ, մեծ խանը, որպէս պատիվ, գրել ավելի հրովարտակ և, ինչպէս Մագաքիա Արեղան է գրում, որպէս հարգանքի նշան, նրան տա-

1) Մմբատ—նույնը՝ էջ 113.

2) Մագաքիա Արեղա—նույնը՝ էջ 17—18.

լիս են մի մոնղոլուհի 1), որին հետը բերում է Հայաստան և նրանից մի ազգ է ունենում Վասիլ կամ Թաթար անունով: Մմբատ Գունդստապլին այդպէս հարգանքով ընդունելուց հետո, այլևս ոչ մի պայմանագիր չեն կնքում, ըստ երևույթին, նրանք պահանջում են, որ զիվանագիտական պայմանագրեր կապելու համար անպայման կիլիկյան հայոց թագավորը ինքը անձամբ ներկայանա մեծ ինքնակալին: Բացի հայ մտանապիւրններից, հայոց կիլիկյան թագավոր Հեթում 1-ինի մասին հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս ֆրանսիացի պատմագիր Հովհաննես Գարգիլը²), կիլիկյան հայոց Լևոն 6-րդ վերջին թագավորի խորհրդակատարը կամ, ավելի ճիշտ, խոստովանահայրը, որը հայոց թագավորի ինչպանքով գրեց «Ժամանակագրութիւն հայոց» կարևոր աշխատությունը, որը մեծ նշանակություն ունի հայ ժողովրդի պատմության և մոնղոլական շրջանի զիվանագիտության խնդիրների ուսումնասիրության համար³):

Գարգիլը, տեղյակ լինելով պատմական իրողություններին, խոսելով Հեթում թագավորի զիվանագիտական հարաբերությունների վերաբերյալ, գրում է.

«Յայնմ ժամանակի սուլթանն Բաբելոնի, որ կոչէր Մէլիք

1) Երբ Մմբատ Գունդստապլը հայոց զորքերի զուտն անցած կովում է սուլթանի հրոսակախմբերի զեմ, նրա երիտասարդ աղան՝ Թաթարը կովում է հոր հետ միասին ամենայն հերոսությամբ: «Եղև նորա և այլ որդի Վասիլ և մականուն զի էր ի թոթար կոչէն զոր ըստ հրահանգայ պատուի թաթարաց էր նման Մանգուղան ի զայ առ ինքն պետանութեամբ ի գրանէ եզրորն: Ալիշան. «Միսուան», Վենետիկ, 1885, էջ 72.

2) 1377 թվին ֆրանսացի Հովհաննես Գարգիլը այցելում է Կահիրե և ծանոթանում այնտեղ բանտարկված հայոց թագավոր Լևոն 6-րդի հետ, դառնում նրա խոստովանահայրը և խորհրդակալը: Գարգիլը շանքերով հայոց թագավորը ազատվում է Կահիրեից և փոխադրվում Փարիզ: Գարգիլը այդ գործի համար որպէս վարձատրություն Հոսմի պապի կողմից ձեռնադրվում է եպիսկոպոս:

3) Յովհաննես Գարգիլու «Ժամանակագրութիւնը» առաջին անգամ տրվովել է Գոլեի մտանագարանում և այդ մասին գրվեց լատինական արևելքի արևելի 2-րդ հատորում, որը հրատարակում էր կոմս Ռիանը 1886 թվին Կ. Պոլիսում Ռոբին Արքեպիսկոպոս Նար-Պեյին հաջողից թարգմանել գրաբար լեզվի՝ Նին ֆրանսերեն օրիգինալից:

Այդ աշխատանքը գրոթ. Եղևանցը 1891 թվին հրատարակեց Ս. Պետերբուրգում (աւս-Յովհաննես Գարգիլի «Ժամանակագրութիւն հայոց», Ս. Պետերբուրգ. 1891):

Նազար, մտախոհ լինէր ի սրտի խբում ասպատակել յաշխարհըն, սրում տիրէր արքայն Հեթում, զի ի բազում նուազս խարեալ էր արքային զսուլթանն և գերկիր նորա, ի պաշտպանութիւն և ի բարգաւաճումն քրիստոնէական հաւատոց: Եւ առ ի խափանել զչար խորհուրդ սուլթանին, էլ մեկնեցաւ արքայն Հեթում յերկրէ աստէ խբմէ, յամին շնորհաց 1253, և շտաւ առ մեծ խանն, աէր Թափրժոյ, զնել զաշն ընդ նմա զի ձեռն աացէ բնդղեմ սուլթանին և տարաւ առ նա պարզեա մեծամեծս և ընծայս ճոխաձեռս: Եւ խանն մեծ բնկալաւ զնա ախորժ հաճութեամբ և զամենայն հայցուածս և զազաշանս զոր առաջի արար նմա արքայն Հեթում»¹⁾:

Հեթում 1-ին թագաւորի՝ Մանգու խանի մոտ գնալու մասին ²⁾ մանրամասն պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին: Նա գրում է, որ հայոց Հեթում 1-ին թագաւորը իր եզրոր վերագարձից հետո, երբ իմացաւ մոնղոլներին մեծ խան Մանգուի վերաբերմունքին մասին, որոշեց գնալ Մոնղոլիա: Որպեսզի իրեն չճանաչեն, նա փոխում է իր հագուստը և գնում որպէս հասարակ ճանապարհորդ:

«Իսկ յորժամ թագաւորեաց Մանգու խանն, — գրում է Կիրակոսը, — առաքեաց մեծ թագաւորահայրն և զօրապետն Բաթու, որ ի կողմանս հիւսիսոյ գտեղ առեալ կայր անթիւ բազմութեամբն, որ ընդ նմա առ ափն մեծ և անհուն գետոյն զոր եթիլ կոչեն, որ մտանէ ի ծովն Կասպից, առ թագաւորն Հեթում զալ տեսանել զնա և զՄանգու խանն: Եւ նա երկուցեալ ի նմանէ, պայ զաղապարդի, այլակերպեալ զինքն վասն աճին թուրքաց, որք սահմանակիցք նորա էին, զոր հասոմոց սուլտանն անուանեն, որում անուն է Ալադին, զի սխս մթերեալ ունէին ընդ նմա վասն ձեռն տալոյ նորա ի թաթարն, և փու-

1) Յովհան Գարգել, նույն տեղը՝ էջ 17:

2) Հայոց թագաւոր Հեթում 1-ինը մեծ խանի մոտ է գնում Կիլիկիայից, իր թագաւորանիւս Սիս մայրաքաղաքից, ըստ Աբու Գուսաբի, 1254 թ. նա անցնում է Կեսարիայի վրայով Սեբաստիա, Երզնկա, այնտեղից հասնում է Բաշու Նոյինի թագաւորանիւս Կարս Իսկ այստեղից գնում է Գերբենդով, Վուզալի վրայով դեպի հյուսիս: Այդ ճանապարհորդութեան մասին Կիրակոս Գանձակեցին հասկացրել է մի ամբողջ գլուխ:

«Վասն երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին հայոց Հեթումոյ առ Բաթոյն և Մանգու զանն»: Այդ գլուխը Կիրակոսը բազմաթիվ երկրների և քաղաքների անուններ է աւելիս: Մենք այդ գլուխը առանձին բացատրութեաններով կ՛հրատարակենք առանձին ուսումնասիրութեամբ:

թով անցեալ ընդ երկիր նորա յաւուրս երկոստասան, եկն ի Կարս քաղաք»¹⁾: Հայանի արեւելագետ Գերբենդը հայանում է, որ երբ Հեթում 1-ինը անցնում էր իր անձնակազմի հետ Ռումի թագաւորութեան վրայով, նրան սուլթանի մարդկանցից ճանաչում են, իսկ թագաւորի ծառաներից մեկը համարձակութեամբ ապտակում է իր թագաւորին (Հեթում 1-ին) և այգալտով ստիպում է սուլթանի շինովնիկներին, որ նրանք չկարծեն, թէ անցնողը հայոց թագաւորն է: Եվ այդպէս, Հեթում 1-ին թագաւորը հաջողութեամբ հասնում է մոնղոլական մեծ խանի թագաւորանիւս Կարակորումը: Նա այնտեղ պայմանագրի է կնքում, որը շատ հետաքրքիր է և պատմական բացառիկ կարևոր նշանակութեան ունի ինչպէս մոնղոլական շրջանի գիւմնազիտութեան, այնպէս էլ հայ ժողովրդի գիւմնազիտութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Այդ կարևոր գոկուսեանար մեղ է հասել Հեթում 1-ին թագաւորի եզրոր որդի իշխան Հեթում պատմիչի կողմից: Այդ պատմութեանը, որտեղ գետեղված է Հեթում 1-ին թագաւորի և մոնղոլական ինքնակալ Մանգու խանի միջև կնքված պայմանագրերը, գրված է եղել հին ֆրանսերեն լեզվով: Օրիգինալ տեքստը, որից մենք օգտվել ենք, գրի է առնվել Հեթում պատմիչի թերադրութեամբ՝ նրա անձնական քարտուղար Նիկոլայ Սալքսնի ²⁾ միջոցով: Այդ պատմութեանը 1307 թվին, Հոսմի Կղեմես 3-րդ պտպի կարգադրութեամբ, հին ֆրանսերենից թարգմանվում է լատիներենի, իսկ հետագայում՝ եվրոպական այլ լեզուներին:

1842 թվին Մկրտիչ Ավգերյանը «Փամանակադրութեան» լատիներեն տեքստը թարգմանում է գրաբար լեզվով, փոխելով վերնագիրը ³⁾ «Հեթում Պատմիչ թաթարաց» ⁴⁾: Հիշված պայմանագրի տեքստը մինչև այսօր գծրախաւարար օգտագործվում է Մկրտիչ Ավգերյանի գրաբար թարգմանութեամբ: 1937 թվին Յրիկի ժողովածուն կազմուցներ Հ. Հարությանյանը և Ս. Պա-

1) Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 351

2) Սալքսն անունը պրոֆեսոր Կոստանյանի մոտ դարձել է «Փալսն»: Օրիգինալ տեքստում պարզ գրվում է «Սալքսն» (տես Կոստանյան՝ «Հայագիտութեանը արեւմտյան եվրոպայում», Թիֆլիս, 1910, էջ 17: Սալքսնը Հայտան իշխանի անձնական քարտուղարն է եղել և մինչև իր կյանքի վերջը ծառայել է նրան:

3) Տեքստի մեջ գրված է «Արեւելյան ժողովուրդների պատմութեան»:

4) «Հեթում Պատմիչ թաթարաց», Վենետիկ 1842 թ.

զույսանը, Ֆրիկի գարաշրջանի մասին պատմական ակնարկ գրելիս, նշում էր Վերջինի կերպը ևն Ավգերյանի ազատագրված թարգմանություններից 1): Իսկ Մասիվայում, զոցենա Վարդան Ավետիսյանը իր թեկնածուական դիսերտացիան գրելիս, գարձյալ օգտվել է այդ թարգմանություններից 2): Վենետիկի վանական Ավգերյանը, պայմանագրի նշանակությամբ մեծացնելու նպատակով, որոշ կհաներ դիտավորյալ կերպով կեղծել է: Այդ պատճառով էլ միջնադարյան հայ գիտնազրույթյան ուսումնասիրություն համար բացառիկ նշանակությամբ ունեցող այս գույումենտը կորցրել է իր պատմական և քաղաքական նշանակությամբ: Այսպես օրինակ, 2-րդ կեսի մի համաձայնում նա թարգմանել է. «Զի խաղաղություն և բարեկամություն մշանջնաւոր հաստատեսցի ի մեջ նոցա» 3): Իսկ Ֆրանսերենի մեջ ասված է. «Արագույի մշտական խաղաղություն և բարեկամություն լինի քրիստոնյաների և թաթարների (մանգոլների Ա. Գ.) միջև»: Ավգերյանը իրենից ավելացրել է այնպիսի խոսքեր, որոնք տեքստի մեջ բացակայում էին: Տեքստում Հեթում 1-ի կարակարում գնալու մասին գրված է, թե «երբ նրան հանդիպեց մանգոլական զորավարը և իմացավ, որ նա հայաց թագավորն է, մարդասիրությամբ քնդունեց նրան և ուղեկցեց մինչև Կումանի թագավորությունը, նրա անվանագրությամբ համար», իսկ Ավգերյանը թարգմանել է այսպես. «...Մինչև ի թագավորություն հայաց ի գունն երկաթի»: Այս թյուրիմացությունը անցյալ դարում անախորժությունների առիթ է ափել, ամն ասլով ազգային բարձրական պատմագրությունը 4): Պայմանագրի մեջ հայաց սահմանի մասին խոսք չկա և չէր էլ կարող լինել: Ամենից մեծ նշանակությամբ ունի պայմանագրի 3-րդ կեսը, որը վերաբերվում է քրիստոնյաներին արտոնություններ տալուն: Այդ համաձայն, որը նույնպես խաթարված է Ավ-

գերյանի կողմից, ունի սկզբունքային նշանակություն և ամենակարևոր կետերից մեկն է հանգիստում: Ավգերյանը թարգմանում է այսպես. «Զի ամենայն երկրիս թաթարաց կարիցեն շինել և կեղեցիս քրիստոնեից և Հայք ազատ լինիցին յամենայն կազալաց և յայլաց ծանրութեանց», իսկ օրիգինալում գրված է՝ «որպեսզի մանգոլների կողմից նվաճած կամ հետագայում նվաճվելիք բոլոր երկրներում քրիստոնեական բոլոր կեղեցիները և հոգեվարականները, լինչպես և կեղեցական, այն պես էլ վանական, ազատ լինեն ամեն տեսակի սարկությունից, անգամ հարկերից»: Ինչպես տեսնում ենք՝ օրիգինալում, թե ճին ֆրանսերեն և թե լատիներեն, հայ կամ հայեր, հայաց սահման խոսքերը բացակայում էին: Այս բոլորը խցկված են տեքստի մեջ Մկրտիչ Ավգերյանի կողմից: Ինքնըստինքյան հակասակ է, որ Մկրտիչ Ավգերյանը միջին դարերի գիտնազրույթյան պատմության առարկեղծ հայ գործիչների դերը մեծացնելու նպատակով, դիտավորյալ կերպով ազատագրել է պատմական այդ կարևոր գույումենտը: Հետևանքը եղել է այն, որ հետագա բոլոր ուսումնասիրողները կաշկածել են այդ գույումենտի խաթարյան վրա և նույնիսկ հրամարվել են նրանից օգտվելուց, օրինակ՝ աղագեմեկոս Մանանդյանը և ուրիշները:

Ինչպես մեծ Հայքի հայ քաղաքական գործիչների բանակցությունները, այնպես էլ Կրիլիյան հայաց թագավոր Հեթում 1-ինի պայմանագրերը, թե ձևով, և թե իր բովանդակությամբ միանգամայն համապատասխանում է միջնադարյան մանգոլական շրջանի գիտնազրույթական սկզբունքների և ունի խոշոր պատմական և քաղաքական նշանակություն:

Այդ խնդիրների փաստացի բնութանման առիթով մենք թարգմանում ենք Հեթում պատմիչի «Փամանակագրություն» 23-րդ գլուխը, որի մեջ է նաև Հեթում 1-ինի պայմանագրի տեքստը՝ մեր բացատրությամբ և ծանոթություններով:

1) Ֆրիկ, Ժողովածու, Երևան 1937 թ.
 2) В. Аветисян «Монгольское путешествие в Армению» (XIII). Труды Ин-та Востоковедения, Москва, 1939 г.
 3) Հեթում, նույնը, գլուխ 33, էջ 43-44.
 4) Հեթում պատմիչին համարելով «պատմական պատկազիր», շատ հայացեալներ բարբոսի սխալ կարծիքներ են հայտնում:
 (Տես Գեորգ Ալիսանյան «Մանգոլական արշավանքները», Վարդապատ, 1913 թ. էջ 40-50)

ՄՈՆԻՏՈՐԻՆԵՐԻ 4-ՐԳ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ՄԱՆԳՈՒ ԽԱՆԻ 1) ՄԱՍԻՆ 2)

Տերունական 1253 թվին հայոց թագավոր Տեր-Հեթումը 3), երբ տեսավ, որ մանգոլները նվաճեցին համարյա բոլոր երկրները և պետությունները, խորհուրդ արեց գլխուն մարդկանց հետ և սրտեց անձամբ գնալ մանգոլների ինքնակալի մոտ, որպեսզի նրա հետ մտերմություն ստեղծի և կարողանա խաղաղության գաշինք կնքել:

Նախ նա (Հեթում 1-ին) ուղարկում է հայոց թագավորության սպարապետ Սմբատին, 4) իր հովատարիմ գործակցին, որպեսզի նա կարողանա ստանալ մանգոլական ինքնակալի թույլատրությունը (Մանգոլիա) ազատ և ապահով գնալու համար: Եվ այսպես, պարոն Սմբատը, հայոց (Հեթում) թագավորի եղբայրը, որի մասին խոսվում է մեծ շքամբով գնաց մանգոլներին ինքնակալի մոտ և իր վրա զբաղ պարտականությունները մեծ հաջողությամբ կատարեց: Մինչև Հայաստան վերադառնալը, ճանապարհորդության մեջ է եղել չորս տարի: Երբ նա (Սմբատը) վերադարձավ, ամեն ինչի մասին, որ նա

- 1) Գույուկ խանի մահից հետո մանգոլական իմպերիան անցավ Մանգու խանի ձեռքը:
- 2) Առաջին անգամ այս պայմանագրի տեքստը հին Ֆրանսերենից հայերեն թարգմանել են ես, 1939 թվին Լենինգրադում և պրոֆեսոր Արովի խնդրանքով ուղարկել են Երևան տղազբության, բայց գծախտաբար այդ թարգմանությունը կորել է:
- 3) Տեր-Հեթումը կրկիկոսի հայոց թագավոր Հեթում 1-ինն է, հայոց Լեոն 2-րդ թագավորի փեսան, Զարեի (Իգարեի) ամուսինը, պարոն Կոնստանդինի ազան: Հեթում 1-ինի օրով կրկիկոսի Հայաստանը իր զարգացման բարձր աստիճանին հասավ: Նա թագավորել է 1226-1270 թվ., տես զբաղանություն՝ Մազաբիա Արեղա, նույնը, էջ 57-58, Վարդան Բարձրաբերդցի, նույնը էջ 185, Կրթական Գանձակեցի, նույնը էջ 291:

4) Սպարապետ թարգմանվում է իբրև Գունդատապալ, տեքստում զբաղված է Մինիբալդ Կանկաբը, որ լատիներեն բառ է, Գունդատապալ նշանակում է ախտապետ: Մեծ Հայքում այդ տիտղոսը իբրև պատիվ Ռուբինյան իշխանության մեջ արվում էր խոշոր զորավարներին: Սմբատ սպարապետի հայրը նույնպես անից «Գունդատապալ» աստիճան Լեոն 2-րդի թագավորության օրը: Սմբատի Մանգոլիա գնալու մասին պատմում են համարյա բոլոր ժամանակի հայ պատմագիրները: Տես Կրթական Գանձակեցի, Վենետիկ, էջ 178, Կրթական, Մոսկվա, էջ 188. Մազաբիա Արեղա, նույնը, էջ 16: Մխիթար Այբովանցի—«Պատմություն հայոց» Մոսկվա. 1860, էջ 82: Սմբատ. «Տարեգրքը Սրբառայ սպարապետի», Փարիզ 1859, էջ 124:

Մեզ հասել է նաև Սմբատ Գունդատապալի նամակը, որ նա գրել է ճանապարհին՝ հասցեագրված Կրպրոսի թագավորին—իր քեռուն:

տեսել և լսել էր (իր ճանապարհորդության) ընթացքում, մանրամասն պատմեց (հայոց) թագավորին: (Այն ժամանակ) թագավորը անմիջապես մեկնեց Մոնգոլիա ծածկաբար, որպես հասարակ ճանապարհորդ, որովհետև նա չէր ուզում թուրքերի երկրում, ուսի վրայով հարկազրկված էր անցնել, իրեն ճանաչել: Հենց այդ ժամանակ, ասածու կամքով, Սուլթանը պարտություն է կրում մի ամեն մանգոլ զորապետի կողմից, որին ճանապարհին հանդիպում է հայոց թագավորը և ներկայանում: Երբ այդ զորապետը իմացավ, որ նա հայոց թագավորն է և գնում է իր սիրով (ինքնակալի) մոտ, հարգանքով ընդունեց և ավեց ներքան պահապաններ (ուղեկիցներ), որպեսզի անվտանգ (նրան) ուղեկցեն մինչև Կոնստանտնուպոլիս թագավորությունը և երկաթի դուռ կոչված երկիրը 1): Դրանից հետո հայոց թագավորը հանդիպեց ուրիշ շատ մանգոլական զորապետներին, որոնք նույնպես ավեցին նրան ուղեկիցներ մինչև Ալմալիկը 2), որը հանդիսանում էր մանգոլ ինքնակալի թագավորանիստը:

Ինքնակալը հիացած էր հայոց թագավորի ժամանման համար, հասկապես այն պատճառով, որ երբ Չինգիզ-խանը անցնում էր Բելգիամի լեռներով 3), ոչ ոք մեծ իշխաններից նրան չէր եկել զիմավորելու 4):

Ահա թե ինչու նա (Մանգու խանը) նրան ընդունեց մեծ հարգանքով և բարեկամաբար, ավեց իր պալատականներից՝ նրան հարգելու և ծառայություն մատուցանելու:

Ինքնակալը նրան շատ լավ ընդունեց և ցույց ավեց շատ հարգալից վերաբերմունք: Հայոց թագավորը մի քանի օր հանգստանալուց հետո, խնդրեց ինքնակալին քննություն անել այն խնդիրը, որի հանար նա եկել էր և թույլ տալ վերադառնալու: Ինքնակալը նրան պատասխանեց հազատաբարություն, ասելով, թե ինքը լիով կբավարարի այն ցանկու-

- 1) Երկաթի դուռ, թե հայ և թե պարսիկ պատմագիրները Դերբենդ են հասկանում: Երբեմն էլ անվանում են Ճոպան Կապան:
- 2) Ալմալիկ, Ալադեմիկոս Բաբգուլի կարծիքով այդ քաղաքը գտնվում է հյուսիս-արևմտյան կողմը, Կարակորումում:
- Օրբելյանը, խոսելով Բատու խանի Ռուսաստանը նվաճելու մասին, գրում է. «...իսկ միև կողմն գնաց առ Հնդկաստանօք, որք տիրեցին մեծ մասին Հնդկաց եւ հնազանդցին զուզուրս... եւ զգեղեմիկս եւ առին զԱլմալիկս» (Օրբելյան, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», թիֆլիս, 1911—էջ 401):
- 3) Բելգիամի լեռներ, մեք կարծիքով Պարստանի լեռներն են և Կոպեն-զաղը, որը հանդիսանում է բնական սանձանը Թուրքեստանի և Կասպից ծովի միջև:
- 4) Այսպեղ, բառ երևույթին, հեղինակը ոչ թե նկատի ունի Չինգիզ-խանին, այլ ընդհանրապես մանգոլական ինքնակալներին: Հեթումն այն թագավորներից էր, որը բոլորից շատ գնացել է և ներկայացել է մանգոլներին ինքնակալ Մանգու-խանին և նրա հետ գաշինք կնքել:

թյունները, որի համար նա եկել է։ Այն փաստը, որ հայոց թագավորը եկել էր նրա անբարեկամությանը շատ հեռվից, առանց որևէ հարկադրանքի, այլ իր սեփական կամքով, ինքնակալի համար շատ դուրալի էր։ Հայոց թագավորը կազմեց յսթը կես, որոնց մասին ցանկանում էր նրան խնդրել։

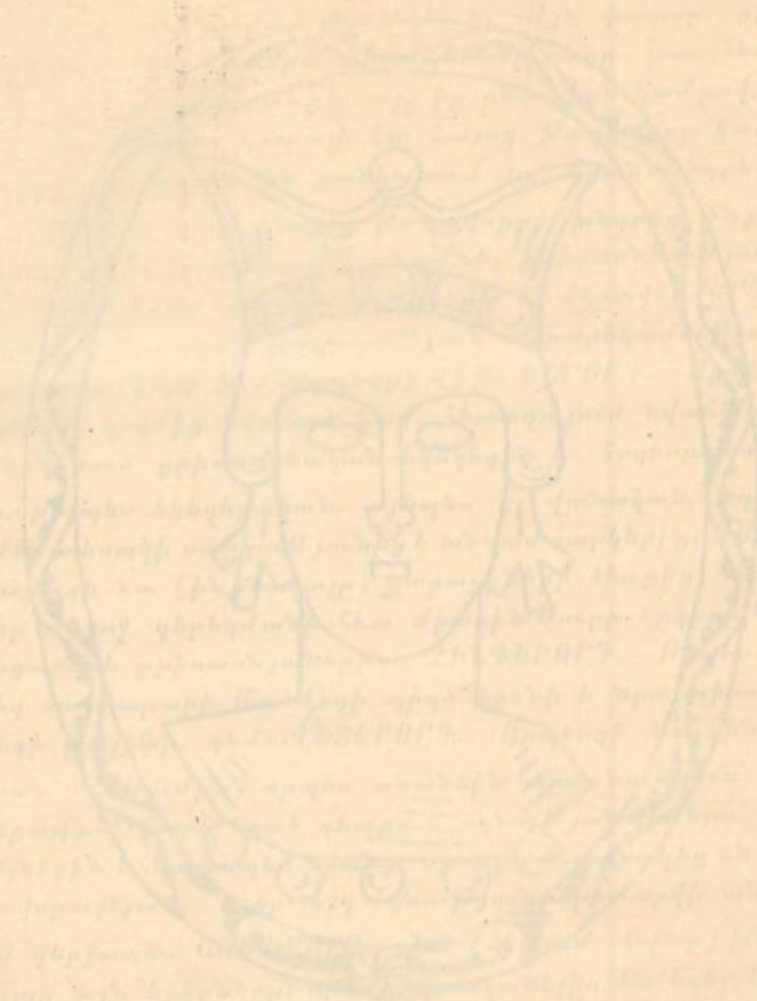
ԱՌՄՁԻՆ.—Նա (հայոց թագավորը) խնդրեց ինքնակալին իր ժողովրդի հետ միասին ընդունել քրիստոնեությունը, թագունել մյուս բոլոր պաշտամունքները և մկրտվել։ ԵՐԿՐՈՐԿ.— Որպեսզի մշտական խաղաղություն և բարեկամություն լինի քրիստոնյաների և մոնղոլների միջև։ ԵՐԿՐՈՐԿ.— Որպեսզի մոնղոլների կողմից նվաճած կամ հետագայում նվաճվելիք բոլոր երկրներում քրիստոնեական եկեղեցին և հոգևորականությունը, ինչպես եկեղեցական, այնպես էլ վանական, ազատ լինեն ամեն անտակ սարկությունից և անդամ հարկերից։ ՉՈՐԿՈՐԿ.— Որպեսզի նա (ինքնակալը) սարացիների ձեռքից հետ վերցնի մեր ախրջ գերեզմանի հետ միասին Սուրբ երկիրը և այն վերադարձնի քրիստոնյաներին։ ՀԻՆԳԵՐՈՐԿ.— Որպեսզի նա կրտսիվ հայտարարի Մահմեդի պիղծ կրոնի և նրա զլխավորի՝ Բազգազի խալիֆի դեմ։ ՎԵՑԵՐՈՐԿ.— Որպեսզի նա (ինքնակալը) նրան (Հեթումին) որպես առանձին արտոնություն իրավունք վերապահի հարկ եղած դեպքում օգնություն գիտնալու բոլոր մոնղոլներին և հատկապես նրանց, որոնք սահմանակից են Հայոց թագավորությանը, և որ այդ օգնությունը կատարվի անմիջապես։ Եվ վերջապես ՅՈԹԵՐՈՐԿ.— Նա (Հեթում 1-ինը) խնդրեց, որ բոլոր այն երկրները, որոնք պատկանելիս են եղել Հայոց թագավորությանը և որոնք խլված են սարացիների կողմից և ներկայումս գտնվում են մոնղոլների անբարեկամության ներքո, վերադարձվեն իրեն, որպեսզի նա (Հեթում 1-ինը) կարողանա հնարավորություն ունենալ խաղաղություն կատարելու այն երկրները, որոնք կվերցվեն վերջիշված սարացիներից և կարվեն նրան։

Մանչու խանը, լսելով հայոց թագավորի խնդիրը, հավաքեց իր խորհրդականներին և նրա ներկայությամբ պատասխանեց հետևյալ կերպ. նկատի ունենալով, որ հայոց թագավորը մեր երկիրն է եկել շատ հեռվից, առանց որևէ հարկադրանքի, այլ իր սեփական կամքով, հետևապես անհրաժեշտ է



Հ Ե Թ Ո Ւ Մ I
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐ
(ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ Է 1226—1270 թ. թ.)

Г Е Т У М I
Киликийский армянский царь
(Царствовал 1226—1270 г. г.)



բազարարել նրա խնդիրը, հատկապես այն բանի համար, ¹ այդ պահանջները արգարացի են և խորմատա:

Ո՛հ, հայոց թագավոր, մենք ձեզ հայտարարում ենք, որ ձեր խնդիրները մեր կողմից ընդունելի են և մենք ասածս օգնությամբ կկատարենք:

Նախ, ես՝ մոնղոլների ինքնակալ և տիեզերակալս կմքկբա-
վեմ, կընդունեմ քրիստոնեական կրոնը և այնպես կանեմ, որ
իմ հոգատակ ժողովուրդը նույնը անեն, չնայած ես մաապիր
չեմ սրեկ մեկին հարկադրելու այդ գործում:

Ինչ վերաբերվում է ձեր երկրորդ խնդրին, մենք պատաս-
խանում ենք, որ մեր հոգատակն է մշտական խաղաղության և
բարեկամության հիմք դնել մոնղոլների և քրիստոնյաների
միջև:

Այնուամենայնիվ, գուք ձեր կողմից պարտավոր եք այն-
պես անել, որ քրիստոնյաները իրենց հերթին գործ դնեն բու-
լոր հնարավոր միջոցները այդ համաձայնագիրը պաշտպանելու
համար:

Մենք նույնպես ցանկանում ենք, որ քրիստոնեական
եղեղեցին և բուլոր հողերականությունը, ինչպես եկեղեցական,
այնպես էլ վանական, մեր աիրապետության տակ գանվող բու-
լոր երկրներում ազատ օգտվեն արատնություններից և սրպիս-
զի նրանք ոչ մի առիթով չճնշվեն և չանհանգստացվեն: Իսկ
սուրբ երկրի վերաբերյալ մենք ասում ենք, եթե խանգարիչ
հանգամանքներ չլինեն այն հարգանքի համար, որ մենք տա-
ծում ենք զեպի Հիսուս-Քրիստոսը, անձամբ ինքներս կգնա-
յինք: Բայց որովհետև մենք այս տեղերում շատ զբաղված ենք,
ուստի այդ գործը կհանձնարարենք մեր եղբայր Հաղոնին 1),

1) Հաղոնը մոնղոլական հայանի գորավար Հուլաղու խանն է, Տուլի
որդին, Չինգիզ խանի թոռը: Նա իր ճարտկությամբ կարողացավ հիմք դնել
իլխանների թագավորությանը (1256—1349), որի իլխանության մեջ մտնում
էին Պորեզմ, Արանք, Հայաստանը, Վրաստանը, Աղբրեջանը: Հուլաղու խանն
էր, որ 1258 թվին վերացրեց Արքատիգների արարական դինաստիան և գլխա-
տեց արաբական վերջին խալիֆին: Համաձայն պարսկական և հայկական
պատմագիրների տված տեղեկություններին՝ Հուլաղու խանը ընդունել է
քրիստոնեությունը: Նրա մահվան առթիվ Ստեփաննոս Օրբելյանը գրում է.
«Բայց մեծ և բարեպաշտ արքայն աշխարհակալ, յոյսն և ակնկալութիւն
քրիստոնեիս Հուլաղու խանն մեռանի յամին 713», Օրբելյան, էջ 417 (տես
նաև «Հեթում պատմիչ», նույնը՝ էջ 25):

որպեսզի նա, ինչպես հարկն է, կատարի նա կըջապատի երուսաղեմ՝ քաղաքը և կվերջնի՝ այն, նրա հետ նաև ամբողջ սուրբ երկիրը և այնուհետև դուրս կվանդի բոլոր հեթանոսներին, վերադարձնելով այն (երկիրը) քրիստոնյաներին: Իսկ ինչ վերաբերվում է Բաղդադի խալիֆին, մենք կհրամայենք մոնղոլների հրամանատար Բայդոնին, որը գտնվում է թուրքերի երկրում, և նրանց, որոնք գործում են հարևան երկրներում, որպեսզի նրանք պատրաստ լինեն կատարելու մեր եզրուր հրամանը, իսկ մենք ցանկանում ենք, որ նա սջնչացնի (Բաղդադի) խալիֆին, որպես մեր ամենատիկերիմ թշնամուն:

Ինչ վերաբերվում է հայոց թագավորի՝ արտոնություններ խնդրելուն, որ նրանք (այսինքն քրիստոնյաները) իրավունք ձեռք բերեն՝ հարկ կգած զեղքում զիմելու մոնղոլների օգնությանը, մենք ցանկանում ենք, որ հայոց թագավորն այդ մասին արտահայտեր իր բոլոր ցանկությունները և մենք հաճույքով այն կկատարենք: Վերջապես հայոց թագավորի այն խնդիրների մասին, որ նրան վերադարձնենք (այն երկրները), որոնք առաջ պատկանում էին հայոց թագավորությանը, իբրև ված են եղել սարացիների կողմից և ներկայումս գտնվում են մեր իշխանության ներքո, այդ նրա խնդիրը նույնպես մենք հաճույքով կկատարենք և կհրամայենք մեր եզրայր Հաղոսին՝ առանց ուշացնելու այդ երկրները վերադարձնի նրան (հայոց թագավորին): Բացի այդ, մենք ցանկանում ենք և կհրամայենք՝ մեր կողմից (հայոց) թագավորին որպես պարզև տալ լրացուցիչ հողեր և ամբոցներ իշխանության տպանովման համար»¹):

Ահա այն պայմանագրի տեքստի բովանդակությունը, որի մասին մինև այսօր ճիշտ պատկերացում չունեն մեր ժամանակաշրջանի շատ ու շատ արևելագետներ:

Ինչպես երևում է պայմանագրի տեքստից, մոնղոլական մեծ խանը այն բոլոր կետերը, որոնք ընդհանուր բնույթ ունեն և վերացական են, հաճույքով ընդունում է, բայց հենց որ խոսքը վերաբերվում է կոնկրետ պահանջներին՝ Մանգու խանը չի ուզում հասկանալ և պահանջում է Հեթումից, որ նա ան-

1) Պիեռ. «Հիստորիա դե պի օրիենտո», էջ 36—39 (տես Պիեռ Բեր-
ժեղոնի նույն աշխատություն, հատոր 1-ին, համեմատել լատիներեն թարգ-
մանության հետ), տես իստորիա օրիենտալիս է Հարտոնի Բառհենիլի):

միջապես սաի, թե ինչպիսի կոնկրետ օգնություն է ցանկանում: Տեքստում սոված է:

«Ինչ վերաբերվում է հայոց թագավորի՝ արտոնություններ խնդրելուն, որ նրանք (այսինքն քրիստոնյաները) իրավունք ձեռք բերեն՝ հարկ կգած զեղքում զիմելու մոնղոլների օգնությանը, մենք ցանկանում ենք, որ հայոց թագավորն այդ մասին արտահայտեր իր բոլոր ցանկությունները, և մենք հաճույքով այն կկատարենք»:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ հայոց թագավորը չէր կարող նախադուշակել, թե ինչ օգնություն և ինչպիսի պարագայում պետք կլինի մոնղոլներին խնդրել, հետևապես Մանգու խանը ոչ մի կոնկրետ օգնություն ցույց չի տալիս Հեթում թագավորին:

Այդպես էր ընդհանրապես մոնղոլական շրջանի զիվանագիտության զբովածքը: Պլանո կարպինին, որը բաղմամբիվ զիվանագետներ և զանազան քաղաքական գործիչներ էր տեսել մոնղոլների թագավորանիստ կարակորումում և ինքը անձամբ մասնակցել էր նրանց բանակցություններին, միանգամայն ճիշտ հասկանալով մոնղոլ բանակալների քաղաքականությունը, գրում է.

«Պետք է իմանալ, որ նրանք (մոնղոլները Ա. Պ.) ոչ մի մարդու հետ պայմանագիր չեն կնքում, եթե նրանք չեն ենթարկվում նրանց, որովհետև ինչպես վերը հիշեցինք, նրանք ունեն Չինգիզ խանի հրամանը՝ հնարավորության զեղքում ամբողջ աշխարհը իրենց ենթարկել: Ահա թե ինչու մոնղոլները պահանջում են նրանցից, որպեսզի նրանք գնան մոնղոլների գործերի հետ կապելու բոլոր նրանց զեմ, ում որ նրանք կցանկանան»¹):

Պլանո կարպինի հաղորդած տեղեկությունները համապատասխանում են այն կոնկրետ վերաբերմունքին, որ ցույց են տվել մոնղոլ նվաճողները Հեթում թագավորին և ընդհանրապես հայ-վրացական Ֆեոդալներին, որոնք գնացել էին մեծ-խանի մոտ նրա օգնությունն ու հովանավորությունը խնդրելու:

Հեթում թագավորի պայմանագրի կոնկրետ արտահայտությունը հաստատվում է պատմական փաստերով: Այսպես, օրի-

1) Պլանո կարպինի, նույնը՝ էջ 33:

նակ, երբ Հեթում թագավորը վերադառնում է Կարակորումից, նա անմիջապես գլխավորում է հայ-մոնղոլական զորքերի սահմանական գործողությունները դեպի Միջագետք և արարական երկրներ: Այդ մասին տեղեկություն է տալիս Վարդան Վարդապետը: Նա, խոսելով Հուլիոս խանի 1259 թ. արշավանքի մասին, գրում է.

«Ընդ նմա էր ի յանուշն զամենայն աշխարհի Շամայ և մեր պսակաւորն Հեթում (Հեթում 1-ին Ա. Գ.) ազատելով ի մահանէ ըզքրիստոնեայնսն, զեկեղեցականս և զաշխարհականս՝ յամենայն տեղիս լինելով որում հատուցէ Տէր հավատաւոր թագութեամբ մեզայ և յերկարութիւն կենաց ըստ իւրոց կամաց յորդոց որդիս»¹):

Վարդան Վարդապետի հազարգած տեղեկությունները հաստատվում են մյուս հայ պատմագիրների կողմից: Մաղաքիա Արեգան Հեթում թագավորի՝ մոնղոլ նվաճողների հետ բանակցություններ վարելու մասին գրում է, որ Հեթում թագավորը, երբ խորհրդակցում էր իր իմաստուն հոր, Կոնստանտինի, որդիների և իշխանների հետ՝ մոնղոլների հետ սերտ հարաբերություններ ստեղծելու մասին, նրանք բոլորը համաձայնվեցին Հեթումի արտահայտած մտքերին: «...Հաստատեցին ի միաս իւրեանց հնազանդել տատարին»²):

Հեթում թագավորի հետ միասին, ինչպես վերը հիշեցինք, մասնակցել են մոնղոլների նվաճողական արշավանքներին հայկական ու վրացական բազմաթիվ իշխաններ: Նրանք ոչ թե իրենց կամքով էին մասնակցում այդ բարբարոսների նվաճումներին, այլ հարկադրված էին այդ անելու: Յուրաքանչյուր իշխան, եթե նա պայմանագիր էր կնքում մոնղոլների հետ, ապա նա նախ և առաջ պարտավորվում էր իր զենքով, ձիով և իր մարդկանցով մասնակցել մոնղոլների կազմակերպած արշավանքներին:

Նման վերաբերմունք մոնղոլները ունեին ոչ միայն Հեթում 1-ին թագավորի կամ թե նրա պես մանր ֆեոդալների նկատմամբ, այլ այդպես էին վարվում անգամ ամենաառաջավոր երկրների թագավորների ու իմպերատորների հետ, ինչպի-

1) Վարդան Վարդապետ, նույնը՝ էջ 198:

2) Մաղաքիա Արեգա, նույնը՝ էջ 17:

սին են Հուսի պապը, արեմտյան եվրոպայի կայսրները և այլն: Երբ Հուսի պապի ներկայացուցիչները հասնում են Կարակորում և առաջարկում են մոնղոլական խան Գույուկին պայմանագիր կնքել և բարեկամական հարաբերություններ ստեղծել, Գույուկ խանը չի համաձայնվում և ասում է, որ Հուսի պապը, իր թագավորների հետ միասին, պարտավոր է զուլ «ունհաստապես ինձ ողջունելու և բեկու իմ հրամանները»¹): Հայոց Հեթում թագավորը, լինելով Կարակորումում, համաձայնվել էր իր միջոցներով և իր մարդկանցով մասնակցելու այն բոլոր արշավանքներին, որ նրան առաջարկեցին մոնղոլները²):

Փաստերը ցույց են տալիս, որ հայ զինանագետները բավական մեծ արտոնություններ են ձեռք բերել մոնղոլ խաների արքունիքում:

Մոնղոլներից օգնություն խնդրելու դեպքում հայերը հաճախակի ստանում էին այդ օգնությունը:

Մեր այս մտքերը հաստատելու համար կարելի է հիշատակել մի կարևոր հանգամանք: Երբ Հեթումը 1-ին թագավորի որդի Լեոնը գերի էր ընկել Եգիպտոսի սուլթանի ձեռքը, և հայերը ոչ մի կերպ չէին կարողանում նրան ազատել, այն ժամանակ նա գիմում է Արագա խանին և խնդրում նրանից, որ պետի նա ազատի գերությունից սուլթանի ընկերոջը, որը գանվում էր մոնղոլների ձեռքում և աքսորված էր Սամարքանդ, որպեսզի փոխանակի իր որդու հետ: Ասորական պատմիչ, դեպքերին ժամանակակից Աբուլ Գաուաջը այդ մասին հետևյալն է գրում.

1) Պեղ Պոլիս—նույնը, էջ 11—15:

2) Հեթումը իր պրակտիկ, խորաթափանց և հեռուստ ընդհանուր թյան շնորհիվ գրավել էր մոնղոլ խաների ուշադրությունը: Հուլիոս խանի մոտ թողած զորաբանակը, որը բաղկացած էր 20,000 մարդուց, և հրամանատարն էր Բիթբուլան, պարտություն էր կրել սուլթանի զորքերի կողմից, բայց Հեթում 1-ին թագավորը ազատում է այդ զորքը ոչնչացումից:

Վի սոյն թուին կատարեցան զորքն զոր թողեալ էր էլզան Հուլիոս կողմապաշ երկրին Շամայ՝ իրրև քսան հազար ընդ մեծ զօրազլխին Բիթբուլա ղայ կոչեցեալ զբիստոնեայ հաւատով. ընդ որ մարտեցան սուլթանն մարայ առ ստորտով թարօթական լերին անթիւ բազմութեւ մը: Եւ զի սակաւք էին բազանքն կտորեցան և զերեցան, և էին որք ցրուեցան թաքեան և ապրեալ եկին առ թագաւորն հայոց: Եւ ի նմանէ յուրով գտեան մարդասիրութիւն, հանդերձս և երիվարս և ուճիկըս եկին գոհութեամբ առ տէր իւրեանց թաթարք և զբիստոնեայք: Եւ Սայնմանէն յուրով փառաւորեցան անուն Բրիստոսի յարքայն Հեթում յօտարաց և յընտանեաց» (Վարդան—նույնը, էջ 200):

Հայոց թագավոր Հեթումը ինքն անձամբ գնաց Արագած խանի մոտ և նրանից խնդրեց, որ պետքի նա ազատի մոնղոլական գերությանից սուլթանի ընկեր Սոնկոր-էլ-Աշկարին: Արագած խանն ընդունեց հայոց Հեթում 1-ին թագավորի խնդիրը և հրամայեց, որ անմիջապես բերել տան Սամարղանդից սուլթանի ընկեր Սոնկոր-էլ-Աշկարին և հանձնեն հայոց թագավոր Հեթումին 1): Սաանալով նրան, Հեթումը Սոնկոր-էլ-Աշկարին ուղարկեց Եգիպտոս՝ սուլթանին և նրա փոխարեն ստացավ իր ավագ որդի Լեոնին» 2):

Արուլ Ֆառաջի հազարգած տեղեկությունները միանգամայն համապատասխանում են իրականությանը՝ և իբրք, իբր Լեոնը՝ Հեթում թագավորի որդին, ազատվում է գերությանից, դեռ հոր կենդանության ժամանակ օժտվում է թագավոր, ստանալով Լեոն 3-րդ տիտղոսը:

Իսկ Հեթում 1-ին կլիլիկյան հայոց թագավորը, որդուն իր փոխարեն թագավոր օժեկով, կրոնավոր է դառնում և հետանում քաղաքական ասպարեզից: Նա Մակար մականուն ստացավ և

1) Այդ մասին Մաղաբիա գրում է. «Իսկ սուլթանն Մարաջ ֆնտարտարն, թէպետ էր մաճիկ, բայց յոյժ ազեկատիրա էր և խոնարհամիտ, զի թագաւորին Լեոն խիտա ազեկ էր տուէր պահել կենօք և ամ իբօք, և յորժամ լսեց զգեոպանացն գնան, ուրախացաւ և ասաց, թէ պիտի զԼեոնս տանիք յիւր հայրն և յիւր թագաւորութիւն, իմ սիրելի ընկեր կայ առ տաթարն ծառայ, ու ձեր ձեռօք ի վեր ի վալ որ գնա ուղեք ի տաթարէ ձեզ զի խնայեն, գնա բերեք»:

Ազուր է անունն, և զԼեոնս տարեք: Չայս լուեալ թագավորն հայոց ի դեսպանացն, և իսկոյն զուգեաց բազում գանձս ու պատական ինչս և գնաց յարեկէք առ Աբաղայ դանն, և ասաց զամենայն դանգատ, զինչ արար ժուրցին ընդ նա և ընդ երկիրն, ասաց և զխնդիրք սուլթանին վասն Ազուր ծառային և ոչ կարեաց թափել առ ժամայն, բայց եկն և առաքեաց զեղբօր որդին իւր, և ըստ Էջմիշտայն այս գնաց և երեւ զԱզուր ծառայն յերկիրս: Իսկ ընդ աւուրըս ընդ այսորիկ եկն սուլթանն... և յորժամ առաքեաց թագաւորն առ սուլթանն թե ընբաք զԱզուրն. յոյժ ուրախացել և բազում ընծայիք առ զամենայն առաքեաց զԼեոն, և սոքա զԱզուրն յուղարկեցին...» (Մաղաբիա, էջ 47):

2) Արուլ Ֆառաջի նյութերը մենք վերցրել ենք պատմական զխուսթյունների ղոկոսը Ի. Կ. Պիզուլիսկուց, որ մեր խնդրանք այդ նյութերը Քարգմանեց օրնգինալ տեքստից 1940 թվ. Լեոնինգրադում, որի համար մեծ հարգս գիտնականին մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում:

այնպես էլ մեռավ 1): Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս Մաղաբիա Արեղան: Նա գրում է. «Իսկ յորժամ եկն պարսն Լեոն ազատեալ ի ծառայութենէ, առ յամայն ընդպեմ գնաց բարեպաշտ և օրհնեալ թագաւորն Հեթում, և դամենայն թագաւորութեան իւրոյ զպարտութիւն կա ի ձեռս սրբոյն պարսն Լեոնի և ինքն ինչ յանկարծակի զիպեցաւ վերք ինչ ի մարմին նորա և յոյժ նեղէր գնա և էր նա ի պահս և յազօթս հանապազ, մինչ զի առնել էր զինքն կրօնաւոր, և Մակար անվանեցաւ և յեա սակաւ աւուրց փոխեցաւ ի քրիստոսապետակ և բարեպաշտ թագաւորն Հեթում» 2):

Եվ այսպես վերջանում է կլիլիկյան հայոց Հեթում 1-ին թագավորի քաղաքական գործունեության մաս 50-ամյա շրջանը 3):

Հեթում 1-ին թագավորը մեծ պատվով զուրս եկավ իր պարտավորությանից՝ հանդեպ իր երկրի և իր ժողովրդի: Թեև Հեթումը հանդիսանում էր կլիլիկյան հայոց թագավոր, բայց նա կապ էր պահպանում նաև Մեծ Հայքի հետ, և նրա հետ ակտիվ փոխհարաբերության մեջ էր մտնում: Այսպես օրինակ, իբր Հեթում 1-ին թագավորը պատերազմ էր մղում Ռումի սուլթանի գործերի դեմ, Մեծ Հայքի իշխանները ուշի ուշով հետևում էին այն գործողություններին, որոնք տեղի էին ունենում հետմուք կլիլիկյանում:

Այդ մասին տեղեկություն է տալիս Մաղաբիա Արեղան: Նա գրում է. «Լուեալ ի ձեռն նամակ գրոց հայոց իշխանացն, որ կան յարեկէք և են բարեկամք և յոյժ սիրողք այս թագավորութիւնս զի գրեալ էին հայոց իշխանքն առ բարեպաշտ թագաւորն»:

1) Մաղաբիան պատմում է, որ Հեթում 1-ին թագավորի մահից հետո, Լեոն 3-րդ թագավորը ներկայանում է Հուլաղու խանին և նրանից հարգվում: «Իսկ պարսն որդի հայոց թագաւորին գնաց առաջ Աբաղայ դանին և պատմեաց զմահ թագաւորին: Եւ յոյժ սիրեցեալ և պատուեալ եղև ի դանէն, և առեալ հրաման վասն թագաւորելոյ իւր ի տեղի հօր իւրոյ»: (Տես Մաղաբիա—նույնը, էջ 51):

2) Մաղաբիա Արեղան—նույնը, էջ 48:

3) Սամուել Անեցիի Հեթում թագավորի մասին հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս նա գրում է.

«Յետ այսօրիկ հիվանդացաւ թագաւորն Հեթումն, որ և մեռավ. իսկ լեալ կրօնավոր թագեցան ի սարին ուխան ի Դրաղարկն (յամի տեաան 1269 և հայ 201):» (Անեցի, էջ 222):

դաւորն Հեթում բանս միխիթարականս վասն որդոցն և վասն յեկրիս» 1):

Բայցի Հեթումից, կիլիկյան հայոց կաթողիկոսը, իբրև ամենայն հայոց կաթողիկոս, սերափոխարարութեան մէջ էր մտնում Մեծ Հայքի եկեղեցական և կրօնական գործիչներին հետ, աայով նրանց համապատասխան ուղղութեան:

Պատմագիրը հետաքրքիր տեղեկութեաններ է տալիս Կոնստանդին կաթողիկոսի գործողութեաններին մասին, նա գրում է.

«Յայսմ ժամանակի հանդիտանայր պայծառ և աւաքինի վարուք հաճոյ աստծու և մարդկան աէր Կոստանտինն կաթողիկոսն հայոց հանդերձ քրիստոսապատկ թագաւորուն Հեթումաւ, որ և լուսաւորեցին ուղղափառ հաւատով և պայծառ կարգօք զամենայն յեկեղեցիս Հայաստանայց յարեկս (Մեծ Հայք-Ա. Գ.) և յարեմուտս և յամենայն տեղիս»:

Եվ վերջապես, Հեթում 1-ին թագավորը, երբ գնում էր Մոնղոլիա մեծ ինքնակալ Մանգու խանի մոտ պայմանադիր կրօնքելու, նա կանգ է առնում Մեծ Հայքում թե գնալու ժամանակ և թե վերադարձին: Նրա հայր Կոնստանտինը, որը որդու բացակայութեան ժամանակ կառավարում էր Կիլիկիայի հայոց թագավորութեանը, ուշի ուշով հեռանում էր Հեթում 1-ին թագավորի ճանապարհորդութեան ընթացքին:

«Եւ իբրև գիտաց մեծ կաթողիկոսն Կոստանդին, եթէ զընաց նա խաղաղութեամբ և զաղարեալ է ի Մեծ Հայք առաքեաց զմեծ Վարդապեան Յակոբ զայր բանաւոր և իմաստուն, զոր յառաջագոյն առաքեալ էին վասն սիրոյ և միաբանութեան առ թագաւորն Յունաց Յովանէս, որ ունէր զկողմանս Ասիոյ և մեծացեալ էր յաւուրան, և առ պատրիարզն նոցուն» 2):

Այնուհետև նույն պատմագիրը, որ դեպքերին մասնակից էր, շարունակում է, թե ինչպես Մեծ Հայքի իշխանները և հոգևորական գործիչները հավաքվում էին Հեթում 1-ին թագավորի շուրջը, նրան գուրգուրում և ճանապարհ դնում դեպի Մոնղոլիա:

1) Մաղաքիա Արեւա, նույնը՝ էջ 19

2) Կիրակոս Գանձակեցի—նույնը՝ էջ 351

«...Եւ կայրկոսոսն աէր Սահփանոս եկն և Միխիթար Վարդապեան, որ լինէր ի Սիւսեայն, զնացեալ անդի կողմանս ի յաբեկից, և Բարսեղ քահանայ, որ գեսպանն էր Բաթաին, ընդ նմա խոկ եկեալ էր և թորոս քահանայ կուսակրոն, և Կարապեան, որ զրան երէց էր արքային, հեղ բարուք և զիանական, և այլք իշխանք յարովք, զորս ընդ իւր առեալ արքայի չոպու ընդ աշխարհն Աղուանից և ընդ դուսն Գարրանդայ, որ է պահակն ճորայ, առ Բաթոյն և առ Մարթախն որդի նորա, որ էր քրիստոնեայ հաւատով, և մեծարեալ ի նոցունց բազում պատուասիրութեամբ: Ապա առաքեցին զնա (Հեթումին-Ա. Գ.) առ զանն Մանգու ընդ երկարաձիգ ճանապարհին յայնկոյս ծովուն Կասրից...» 1):

Հեթում թագավորը Մոնղոլիա էր գնում՝ իր երկրի ֆեոդալական իրավունքների պաշտպանութեան հարցի հետ միասին խոսելու և պաշտպանելու նաև իր ազգակիցներին՝ Մեծ Հայքի ժողովրդին, որոնք բարբարոս մոնղոլների հարվածների տակ կործանման աստիճանին էին հասել:

Հեթում 1-ին թագավորի մահից հետո կիլիկյան Հայաստանը կորցնում է իր երկրի միակ փրկարարին, նրանից հետո սկսում են սրտեմատիկ հարձակումներն ավիլի ուժեղանալ Հալիսի, Գամախոսի, Իկոնիայի և Եգիպտոսի սուլթանութեան ներքի կողմից: Այդ ասպատակութեանները պատճառ դարձան կիլիկյան Հայաստանի կործանմանը:

Լեոն 3-րդ թագավորը, որը իր խելքով և ճարպկութեամբ հեռ շէր մնում հորից, հոր մահից հետո կարողացավ լիզու գրտնել մոնղոլների հետ և, մոնղոլական ուժերին միացնելով իր զորքերը, մեծ հաջողութեաններին հասավ: Մոնղոլական զորքերը հայոց թագավոր Լեոն 3-րդի օգնութեամբ Եգիպտոսի սուլթանին հաղթում են և նրան փախուստի մատնում: Պատմագիրը վկայութեամբ, այն օգնութեան համար, որ ցույց տվեց Լեոն 3-րդ թագավորը Աբաղա խանին, որը մոնղոլների զորքերի դիմադրող նրամանասարն էր, Աբաղա խանը իր մոտ է կանչում նրան և առաջարկում է տիրանալ այն երկրներին, որոնք խել էին մոնղոլները Եգիպտոսի սուլթանութեանից: Բայց Լեոն թագավորը, լինելով խոշոր քաղաքագետ, հեռատես և փորձված մարդ, հասկանում է այդ առաջարկութեան վտանգավոր

1) Կիրակոս, նույնը՝ էջ 352—353

լինելը իր ժողովրդի համար և հրաժարվում է այդ երկրներին անբանալուց, ասելով, թե ես իրավասու չեմ երկու երկրներ կառավարելու:

«Հայոց թագավորը, — ասված է տեքստում, — որպես խելոք և հասկացող մարդ, սրտազին շնորհակալ եղավ նրանից (Արազա խանից Ս. Գ.) այդ մեծ փառքի համար, բայց հրաժարվեց այն ընդունելուց, արգարանալով, որ ինքը իրավասու չէ զեկավարելու երկու թագավորութիւնն» 1):

Իրոք, հայկական կիլիկյան փոքրիկ թագավորութիւնը, որ շրջապատված էր թշնամի պետութիւններով, ոչ միայն չէր կարող անբանալու ուրիշ երկրների, այլև հազիվ էր կարողանում իր պետութիւնը կառավարել: Կիլիկյան Հայաստանի դիվանագիտական հարաբերութիւնները մոնղոլ խաների հետ վերջանում են նրանով, որ մոնղոլներից շատերը ընդունում են մանմեղական կրօնը: Սկսվում է պայքար մոնղոլ խաների և իրենց զորապետների միջև: Ահա այդ պայքարի մեջ էլ գտնվում էր հայ կիլիկիայի հայկական պետութիւնը:

Մենք խոսեցինք միայն քրիստոնեական միսիոներների մասին, անհրաժեշտ է հիմա մի քանի փաստեր բերել, թե ինչպիսի աննպաստ արագութեամբ էին աշխատում մուսուլման կրօնական գործիչները: Նրանց գործնութեան շրջանակը այնքան լայնացավ, որ մուսուլմանական կրօնը հաղթանակեց, իսկ մոնղոլները վերջնականապես ձուլվեցին նրանց հետ: Այդպիսով, մոնղոլները ոչ միայն հրաժարվեցին քրիստոնեական կրօնից, այլ ընդհակառակը, նրանց մի մասը թշնամական դիրք բռնեց քրիստոնյաների նկատմամբ:

Դեպքերին ականատես Ստեփաննոս Օրբելյանը, բողոքելով նրանց այդ վերաբերմունքի դեմ, գրում է, որ մոնղոլները «Մասին ընդ մանմեղի օրինօքն և ուսան զամենայն պղծութիւնս և անկարգութիւնս, և յանտակ կեանս վարէին» 2):

Ամենից հաջող այդ պայքարի մեջ գուրս եկան եզիպտոսի կրօնական գործիչները, որոնք իրենց գործունեութեամբ կարողացան Բերկե խանին, որը փոխարինել էր Մարզախին, պցել իրենց ազդեցութեան տակ և համոզեցին նրան, որ նա ընդուն

նի մուսուլմանական կրօնը: Նա, ընդունելով մանմեղական հավատը, կատարել պայքարի գուրս: Եկավ քրիստոնեական կրօնի և կուրուրայի դեմ, որը համարյա մեկ դար անկող ազդեցութեան անկող մոնղոլ խաների և նրանց զորապետների վրա: Մենք միանշանակաբար համակարծիք ենք ակադեմիկոս Գրեկովի և պրոֆեսոր Յակուբովիկա հետ, որոնք գտնում են, որ Բերկե խանի իշխանութեամբ սկսվում է մոնղոլների մեջ անկող կերպով տարածվել մանմեղական կրօնը: Արարական պատմագիրը պատմում է, թե կարճ ժամանակում մոնղոլներից ոչ միայն առանձին զորապետներ, այլ ամբողջ զորախմբեր ընդունեցին մանմեղական կրօնը:

Բերկե խանը ոչ միայն ինքն է ընդունում իսլամի հավատը, այլ գրաւ հետ միասին նա ակալով պայքար է մղում, որ իր իշխանութեան տակ գոնիսոլ բոլոր պետութիւնները և ժողովուրդները ընդունեն այդ կրօնը:

Այդ մասին հետաքրքիր անդեկութիւն է տալիս արարական պատմագիր Էզրիկիսիբը. նա գրում է, որ Բերկեն սիրեց իսլամի կրօնը և ընդունեց այն: «1263 թ., — գրում է պատմագիրը, — եզիպտոս էին եկել Բերկե խանի պատգամավորները: Նրանք հայանեցին, որ Բերկեն սիրել է իսլամի կրօնը և բողոքել է իր բարեկամի, Հուլալու խանի դեմ: Բերկե խանի և Հուլալու խանի միջև սկսվում են կռիվներ, զրա հետեանքով Հուլալու խանի կողմից շատ մարդիկ զոհվեցին, մի մասն էլ խեղդվեց, ինքը Հուլալուն հազիվ ազատվեց» 1): Արարական պատմագրի հազարամ անդեկութիւնները հաստատվում են թե օտար և թե հայ մատենագիրների կողմից:

Պայքարի հիմնական թատերաբեմը գտնում է կարի վրա, որտեղ բազմաթիվ զորախմբեր հավաքվում են երկու կողմից և պատեկազմում իրար դեմ: Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Եւ լուեալ զայն Բերքային, ժողովեաց զօրս անթիւս և անհամար զալ առնուլ զվրէժ արեան աղլականացն ի Հուլալուէն: Իզի մեծն Հուլալու ժողովեաց նույնպես զօրս իւր բազմաձեան, և արար երիս յառաջս զմինն ես ի ձեռս սրբայն Ապրականին, գումարեաց ընդ նմա և գոտիկանն Արզունն, և առաքեաց ընդ խորասան օգնել Արզուին յայնմ կողմանէ, և

1) Հեթում պատմիչ, — նույն տեղը, գրութ 24, էջ 42—43

2) Օրբելյան, նույնը, էջ 401

1) Տիգրանագոյն — նույնը, էջ 203

զմի բաժինն գումարեաց ի գուան Ալանաց և դայլ գորան ընդ իւր առեալ գնաց և մուտ ի ներքս քան գրուան Գարբանդայ, զի այս երկու մուտք են՝ որ Յալանս և ի Գարբանդ: Եւ աւերելով զմասն բաժնի Բերքային և հասս մինչև ի գեան մեծ...» 1):

Հայանի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, որը այդ ժամանակ գտնվում էր Կովկասում, երկար ժամանակ եղել է մոնղոլների արքունիքում որպես պետական գործիչ, ակնառես լինելով զեպքերին, պատմում է, որ «1261 թ. տեղի ունեցավ մեծ պատերազմ արևելյան թաթարների թագավոր Ալարիի և արևմուտքի թագավոր Բերկեի միջև՝ արդյունավետ շրջանների համար: Նրանցից ամեն մեկը ցանկանում էր այն գրավել և միմյանց չգիշել, որովհետև յուրաքանչյուրը իրեն ուժեղ էր համարում» 2): Այդ մասին տեղեկություն է տալիս նաև Վարդան Վարդապետը:

Նա գրում է. «Իսկ ի մասնել թուին եօթն հարիւր հնդհատասան կողմնական հիւսիսի կոչէցեալն Բարքայ, որ ունէր զանգի Բաթուին և զՄարդախին և հաւանեալ էր օրինացն տաճկաց, լուեալ զմահուանէ մեծի Հուլաուին: Գայ բաղմութեամբ առ Կուր զեառով և ցուցանէ զինքն յայն կողմանէ կացեալ զօրացն Ապաղային և կղբօր իւրոյ Իսմուտին իրր թէ կենդանի է յիս մահու հօր իւրոյ: Եւ գայ կոխէ գնոտա և անցանէ գնայ անհողութեամբ մինչև ի հաճն աղութեալ անդ յուրախութիւն ամենայն տաճկաց» 3):

Կրոնական պրոբլեմը, որ պատմագիրները այդքան սրութեամբ առաջ են քաշում, առաջնակարգ խնդիր չէր հանդիսանում: Քրիստոնեական կրոնի կողմնակիցների պայքարը մու-

1) Կիրակոս Գանձակեցի, — նույնը, էջ 379

2) Минзев И. П. „Путешествие Марко Поло“, перевод старофранцузского текста, СПб, 1871, стр. 338.

Մարկո Պոլոյի մասին մենք տեղեկություններ ունենք նրա «Ազգերությունից», որտեղ նա նախ գրում է իր հոր՝ Նիկոլա Պոլոյի և հորեղբոր՝ Մաֆեո Պոլոյի՝ զեղի Մոնղոլիա ճանապարհորդությունների մասին: Վենետիկյան այս վաճառականները, լինելով մոնղոլների Պուրելա խանի մոտ, աշխատելով նրանց արքունիքում, խաչը զիջանադիտական և քաղաքական ծառայություն են մատուցել նրանց: Նրանք 25 տարի զբաղվում են այդ պաշտաններում մոնղոլական խաների մոտ և հայրենիք են վերադառնում 1295 թվին:

3) Վարդան, նույնը՝ էջ 213:

սուրմանականների դեմ բացատրվում է այն սոցիալական բարդ իրադրություններով, որոնց մեջ գտնվում էր մոնղոլական համաշխարհային իմպերիան:

Այդ շրջանում մոնղոլական հսկա կայսրությունը սկսում էր քայքայվել, և որպեսզի կռիվող կողմերը կարողանային իրենց կործանումից վերկել՝ կռվի համար կրոնական քողի տակ գուրս էին բերում հսկայական թվով մասսաներ: Այդ դարհուրելի կռիվների հետևանքը այն եղավ, որ երկու կողմերն էլ թուլացան և մոնղոլական օկուպացիոն գործերը կազմալուծվեցին:

Կրիլիկյան հայկական թագավորությունը, որը իր գոյության բախտը գերադանցապես կապել էր մոնղոլ նվաճողների հետ, վերջնականապես կորցրեց իր հովանավորողներին, որովհետև նրանք մահմեդական կուլտուրայի ազդեցություն տակ ընդունեցին նրանց կրոնը և կատաղի պայքարի դուրս եկան քրիստոնեական պետությունների, այդ թվում և հայոց թագավորությունը դեմ:

13-րդ դարի հայ խոշորագույն բանաստեղծ Ֆրիկը իր անմահ ստեղծագործություններով հանձարեղ վարպետութեամբ նկարագրում է այն դաժան դրությունը, որ ստեղծել էին մոնղոլ նվաճողները կրիլիկյան Հայաստանի համար: Չկարողանալով զսպել իր զայրույթը, Ֆրիկը գիմում է ամենակալ արարչին, բողոքելով նրա անուշադրություն և անաարբերություն դեմ: Նա գրում է.

«Այլ կամք ի ձեռս անօրինի,

Որք կու վարեն անգին գերի,

Որքան քակեն եկեղեցի,

Քանի՛ շինեն պիղծ մըղկիթնի:

Քանի՛ կանայս առնեն այրի

Եւ որքան որք քրիստոնէի,

Որքան արբան հեղան երկրի,

Քանի՛ առնեն բան խոտելի:

Որքան տանջեն զմեզ յաշխարի

Եւ կեղեքեն զկեանս մեր յայանի,

Եւ դու ներես յամենայնի,

Ի անտես առնես զմեզ ի վըշտի:

Տեր, ոչ խնդրես վրեժ յայտնի,
Ոչ ցուցանես ակն ամենի,
Գիտես, մարմին եմք մսեղի,
Գէմ արձան չեմք ինչ պղընձի» 1):

Օգտվելով մոնղոլների ներքին երկպառակտումից և հայ-մոնղոլական հարաբերութունների թուլութունից, Եգիպտոսի սուլթանը սկսում է իր ապօրինի պահանջները, նպատակ ունենալով կործանել հայոց կիլիկյան թագավորութունը: Այդ մասին Մաղաբիա Արեղան գրում է.

«Անօրէն և կատաղի սուլտանն Մսրայ եկն բազում զօրօք ի Դմշխ, և անտի յուղարկեւ ղեսպանս առ թագաւորն հայոց վասն սնտի ինչ, զի խնդրէր ի թագաւորէն և թագաւորն հայոց ոչ տայր, այլ պատուիրէր բանս նախատանաց շուն և ծառա ասելով նմա» 2):

Որքան թուլանում էր մոնղոլական կայսրութեան ազդեցութունը, այնքան ուժեղանում էր երկպառակտումը մոնղոլ տիրապետողների շարքերում և ավելի հաճախակի էին դառնում մամուլքների և եգիպտական սուլթանական զորքերի ասպատակութունները դեպի կիլիկյան Հայաստան: Մոնղոլական իշխանութունը ներքին երկպառակտումների պատճառով գնաց դեպի անվերադարձ կործանում և այդպիսով ոչ միայն դադարեցրեց իր օժանդակութունը կիլիկյան հայ ժողովրդին, այլ թշնամական վերաբերմունք ցուցաբերեց կիլիկյան հայոց թագավորութեան նկատմամբ: Հենց այդ էր պատճառը, որ Հեթում 1-ին թագավորի որդի Լևոն 3-րդի (1270—1289) թագավորութեան ամբողջ շրջանում տեղի էին ունենում անվերջ կռիվներ և ավերածութուններ: Բացի հարևան մուսուլմանական պետութունների սխտեմատիկ ասպատակութուններից, հայկական կիլիկյան իշխանութեան մեջ սկսվում են երկպառակտումներ, որոնք չէին նկատվել Հեթում 1-ին թագավորի օրոք՝ 50 տարվա թագավորութեան ժամանակաշրջանում:

Չնայած Լևոն 3-րդ թագավորին հաջողվում է որոշ չափով ճնշել այդ ասպատամբութունները և իրեն ենթարկել անհնազանդ ասպատակներին, բայց և այնպես նրա բոլոր զործողու-

թունները գնում էին ի վնաս իր կենտրոնական իշխանութեան: Երկիրը գնում էր դեպի կործանում և թուլանում էր միասնական զիմադրութեան կազմակերպման գործը՝ ընդդեմ հարձակվող թշնամու:

Մինչ մոնղոլների երևան գալը, կիլիկյան հայոց թագավորութունը իր գոյութեան սկզբնական շրջանից սերտորեն կապված էր խաչակրաց արշավանքների հետ և շատ հաճախ գուրս էր գալիս հարևան թշնամիների դեմ խաչակիրների հետ միասին: Դեռ խաչակիրների արշավանքների զործողութունները չէին դադարել, երբ վրա հասավ բարբարոս մոնղոլների, մինչ այդ պատմութեան մեջ չտեսնված և չլսված, համբավը, որ կայծակի արագութեամբ տարածվեց ամբողջ աշխարհում: Ջարմանալի չէ, որ 1245 թվին Հուսիս պապը Լիոնի եկեղեցական ժողովում քննարկման գնելով մոնղոլների արշավանքների վտանգի կանխման խնդիրը՝ նույն նիստում խոսում էր նաև հետագա խաչակրաց արշավանքներ կազմակերպելու խնդրի մասին: Դեռ խաչակիրների հասցրած վերքերը չէին բուժվել, երբ հանդես եկան մոնղոլական հրոսակախմբերը և ստիպեցին պապին՝ ձեռք քաշել խաչակրաց արշավանքներից:

Կիլիկյան Հայաստանը իր գոյութունը փրկելու համար որոշեց հարկատու դառնալ մոնղոլական նվաճողներին, որոնք ամբողջ Ասիան ոտնատակ անելով, մտեցել էին կիլիկյան Հայաստանին և սպառնում էին նրա Ֆիզիկական գոյութեանը: Հեթում 1-ին թագավորի և նրա եղբայր Սմբատի դիվանագիտական հեռատես քաղաքականութունը փրկեց կիլիկյան Հայաստանը: Բայց այդ փրկութունը ժամանակավոր էր:

Հենց որ սկսվեց մոնղոլական հակա կայսրութեան քայքայումը, մոնղոլները մոռացան իրենց կնքած բոլոր պայմանագրերը և թողեցին կիլիկյան Հայաստանը իր բախտին: Ահա այս առիթն էր, որ օգտագործեցին Իկոնիայի և Եգիպտոսի սուլթանները: Գիտենալով կիլիկյան Հայաստանի նեղ ու անպաշտպան վիճակը, Եգիպտոսի սուլթանը բազմաթիվ զորքերով 1274 թ. հարձակվեց կիլիկյան Հայաստանի վրա: Դրութունը բավական ծանր էր կիլիկյան հայոց Լևոն 3-րդ թագավորի համար: Մարսափահար եղած շատ հայ իշխաններ դավա-

1) Ֆրիկ—«Բանաստեղծութուններ», էջ 234

2) Մաղաբիա, էջ 38.

ճանեցին իրենց ազգին և անցան թշնամու կողմը: Սուլթանի լավ ղիմոված բազմաթիվ զորքերը սարսափ էին ներշնչում կիլիկյան հայոց այդ փոքրիկ պետութեանը, որովհետև նա այդ ահուկի թշնամուն մենակ էր դիմադրելու: Սուլթանի արշավանքի մասին պատմագիր Մաղաքիա Արեղան գրում է.

«Յուզարկեաց բազում հեծեալս ի վրա աշխարհիս հայոց ընդ ճանապարհն Մաուոյ, և ինքն գնաց նստաւ ի խարխէ, և պատուիրեաց զօրացն, թե կարեն մտեալ յերկիրն յանխնայ կոտորել զքրիստոնեայսն և քակել զեկեղեցիսն և այրել զշինութիւն քաղաքաց և գեղից և կալ, յերկիրս զաւուրս էժան և գերել զկանայս զտղայս քրիստոնէից»¹⁾:

Սուլթանի հրամանը կատարված էր: Նրա զորքերը, ձեռքերով հայոց պաշտպանութեանը, խրվեցին երկրի խորքերը՝ ասպատակելով և կործանելով նրա ծաղկած քաղաքները: Սուլթանական զորքերի դեմ դուրս են գալիս կիլիկյան հայոց զինված ուժերը: Այդ պայքարին մասնակցում է նաև Սմբատ Գունդատապը, որը, չնայած իր պատկառելի հասակին (70-ից ավել տարիքին), գլխավորում էր հայկական զորքերին: Մոտ 50 տարի շարունակ այդ փառապանծ զորավարը մասնակցել էր հայրենիքի փրկութեան համար մղվող կռիվներին և պարտութեան չէր տեսել: Այս ծանր վայրկյանին նա նորից է գլխավորում կիլիկյան թագավորութեան զինված ուժերը: Իր անձնական օրինակով և ոգեշունչ խոսքերով քաջալերելով իր մարտիկներին, մարտական պատրաստականութեամբ դուրս է գալիս թշնամու դեմ:

Սմբատ Գունդատապըն հաջողվում է իր փոքրաթիվ զենքերով շրջապատել թշնամու զորքերը և նրանց մեծ ջարդ տալ:

«Իսկ քաջն սպարապետ, մեծ ոճիրս ի պատահալսն իւր զործէր, ուր արագ հաւաքեալք նախկին արեան քաջին ծաւալիք իւրը զտապարս որսի փայտահարս յարձակեալք ի նա ցուլքն զերք և շունքն բազումք շրջապատէին, յորոց ոչ պակաս սատակեաց արին...»²⁾:

1) Մաղաքիա Արեղան—նույնը՝ էջ 39.

2) Ալիշան—«Միսուան», 1881, էջ 72. Գծախտաբար հանգուցյալ Ալիշանը, հազորդելով շատ հետաքրքիր տեղեկութեաններ, ցույց չի տալիս, թե որտեղից է վերցրել այդ նյութերը:

Եվ այդպիսով, հայ ժողովրդի փառապանծ զորավար Սմբատ Գունդատապը, իր հանճարեղ սարատեղիական պլաններով և մարտական սխրագործութեաններով կարողանում է փայլուն հաղթութեան տանել Ոգեկորվելով այդ հաջողութեաններին, թշնամու կողմից արդեն գրաված հայկական քաղաքները ապստամբվում են: Ապստամբներին միանում է թշնամու սարսափից լեռները բարձրացած ըմբոստացած ժողովուրդը: Նրանք կազմակերպված ձևով հարձակվում են դաժան թըշնամու վրա և մինչև վերջին մարդը կոտորում:

Եղբայրակերով մեր մտքերը, կարելի է ընդգծել, որ մոնղոլական շրջանի հայ քաղաքական գործիչները, շնորհիվ իրենց գիտուն և հեռատես քաղաքականութեան, կարողանում են մոնղոլ նվաճողների դաժան տիրապետութեան շրջանում անգամ ձեռք բերել զգալի հաջողութեաններ:

Հայ զինվանագետները կարողացել են իրենց հեռատեսութեամբ և հնարագիտութեամբ մեղմացնել մոնղոլ բարբարոսների զայրույթը և մասամբ փրկել հայ ժողովուրդը բնաջնջումից: Այդ շրջանի խոշորագույն զինվանագետների շարքին են պատկանում կովկասի հայտնի զինվանագետ Աթաբեկ Ավագը, Սաչինի իշխան Հասան Ջալալը, Կիլիկյան հայոց թագավոր Հեթում 1-ինը, հայ ժողովրդի փայլուն զորավար Սմբատ Գունդատապը, մոնղոլական արքունիքում անուն վաստակած անվանի Սարգիս Արեղան և ուրիշներ: Հայ ժողովրդի փառքը կազմող այդ խորաթափանց մարդիկ իրենց զինվանագիտական և քաղաքական գործողութեաններով ոչ միայն ՍՍՌՄ-ի ժողովուրդների, որոնց թվում և հայ ժողովրդի, այլ համաշխարհային միջնադարյան զինվանագիտութեան պատմութեան ասպարեզում ունեն պատմա-քաղաքական ակտուալ նշանակություն: Հայ մոնղոլական զինվանագիտութեան պատմութեան ուսումնասիրութեանը պատմական խոշոր նշանակություն ունի նաև ՍՍՌՄ-ի մյուս ժողովուրդների զինվանագիտութեան համար, ուստի մոնղոլական շրջանի զինվանագիտութեան պատմութեանը արժանի է լուրջ ու բազմակողմանի ուսումնասիրութեան:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.—

Կիլիկյան հայոց Հեթում I թագավորի նկարը վերցված է Լ. Ալիշանի «Միսուան» գրքում տղված դրամանկարից:

ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЯ

Научные исследования под заглавием «К истории армянской дипломатии монгольского периода» кандидата исторических наук доцента Ашота Галстяна, как ценная попытка в области истории дипломатии армянского народа средних веков, имеет большое научное и историческое значение.

Вообще, изучение истории дипломатии армянского народа ускользнуло от внимания армяноведов и до сегодняшнего дня не стало предметом изучения. В последнее время в двухтомном большом труде „История дипломатии“, изданном в Москве, ни одного слова не было сказано не только о средневековой армянской дипломатии, но даже об истории дипломатии народов Закавказья.

Совершенно полноценный труд доцента Галстяна заполняет это допущение. Владея древнеармянским, персидским и старофранцузским языками, автор работал исключительно на основе первоисточников. Для составления своего научного исследования, автор использовал как опубликованные, так и неопубликованные архивные исторические документы и первоисточники. Доцент Галстян своим исследованием смог систематизировать и составить исследования истории армянской дипломатии монгольского периода, которые своим объемом и содержанием вполне выясняют дипломатические вопросы данной эпохи. Автор труда свои научные исследования делит на две части. Первая часть относится к дипломатическим сношениям армянских феодалов Великой Армении. В этой главе автор довольно обстоятельно убедительными фактами рассказывает о дипломатических сношениях с монгольскими завоевателями Смбата Орбеляна, Атабека Авага, Гасана Джалала и других. А во втором

разделе автор дает подробности о дипломатической деятельности киликийских армянских царей с монгольскими ханами и военачальниками. В этой главе особо важное значение имеет договор, заключенный в 1253 году между киликийским царем Гетумом I и монгольским императором Мангу Ханом. Впервые, этот исторический ценный документ в полном объеме переведен на армянский язык. В армянской историографии этот документ стал известен переводом венецианского мхитариста Мкртича Авгеряна, который в 1842 году перевел в Венеции историографию Гетума Патмича с латинского на древнеармянский язык под заглавием «Гетум Патмич Татарац». Но, к сожалению, перевод Отца Мкртича Авгеряна искажен и не соответствует оригиналу. Историография Гетума Патмича „История восточных народов“ написана на старофранцузском языке, которая впоследствии, т. е. в 1307 году была переведена на латинский язык.

Отец Мкртич Авгерян свой перевод сделал с латинского. Этот перевод, как показывает автор, основанный на фактических материалах, не соответствует ни латинскому переводу, ни оригиналу. Я сам лично проверил это и убедился, что, действительно, Отец Мкртич Авгерян сделал свободный перевод. Кроме того, во время перевода он прибавил отдельные слова, которые вместо того, чтобы поднять ценность документа, уменьшили его историческую и дипломатическую ценность.

Серьезные и весьма полезные заслуги автора в области армяноведения состоят в том, что он впервые полностью перевел оригинальный старо-французский текст договора, заключенного между киликийским армянским царем Гетумом I и монгольским императором Мангу Ханом, с прибавлением подробных и полезных примечаний и объяснений.

Без сомнения, издание этого научного текста весьма серьезное и ценное дело не только в отношении армяно-монгольских сношений, но и вообще для изучения дипломатических действий монгольского периода. Издание

этого благодарного научного исследования доцента Галстяна окажет большую услугу армяноведам и даст возможность заниматься серьезным и важным делом изучения истории средневековой армянской дипломатии, которое имеет политико-историческое актуальное значение не только для армянского народа, но и для всемирной средневековой дипломатии.

Акад. Гр. АЧАРЯН

Ереван, 1945 г.

30 октября.

Р Е З Ю М Е

На основании рассмотренных материалов следует сделать ряд, по нашему мнению, политических и исторических выводов.

Прежде всего следует отметить, что история армянского народа в период владычества монгольских завоевателей до сих пор почти не разработана. Тема же «К истории армянской дипломатии монгольского периода» совершенно не была затронута ни прежде, ни в настоящее время историками и исследователями. По этому вопросу мы располагаем достаточно богатыми, но к сожалению, до сих пор еще не разработанными материалами на древне-армянском и старо-французском языках. До настоящего времени в армянском государственном институте по изучению рукописей (бывш. «Матенадаран») хранятся много рукописных, исторических памятников, представляющих чрезвычайно большой интерес, как для истории армянского народа, так и для истории дипломатии эпохи монгольского владычества. Эти материалы в большинстве не изучены и не исследованы, между тем эти исторические документы дают весьма ценные материалы для марксистского изучения истории дипломатии средне-вековья и, в частности, истории армянской дипломатии монгольского периода.

Мировая монгольская империя, созданная великим завоевателем Темучином Чингиз-Ханом в XIII веке, оказала большое влияние на страны Азии, отчасти Европы. Она оказала огромное влияние и на Армению. В результате монгольского завоевания коренным образом изменился ход развития политической и экономической жизни Кавказа, в частности и Армении.

Как Чингиз-Хан, так и его сыновья—полководцы, сво

ими почти не имеющими себе в истории равных по масштабу завоеваниями, оказали сильнейшее воздействие не только на историю народов Армении и Кавказа, но и на судьбу всех азиатских и даже некоторых европейских народов. Когда монгольские завоеватели окончательно покорили Хорезм, Иран, страны Кавказа и подошли к границам Румского царства, то вести о монгольских завоеваниях молниеносно распространились по всей Азии и отчасти Европе. Если до этого западные державы во главе с римским Папой под знаменем крестовых походов разоряли и уничтожали множество царств, истребляли многие племена и пользовались крестовыми походами в своих корыстных целях, то теперь они начинают думать о том, каким образом приостановить продвижение монголов дальше на запад.

Чтобы остановить продвижение жестоких монгольских завоевателей, европейские державы с римским Папой во главе стремились оказать на монголов влияние путем проповеди христианства, а если это не удавалось, то собирали материалы о монгольских военных и политических обстоятельствах для организации сопротивления против них. С этой целью были отправлены к монголам Иоанн-де-Плано Карпини (отпр. в 1246 г.), Асцелин (отпр. в 1247 г.), Вильгельм де Рубрук (отпр. в 1253 г.), венецианские известные путешественники братья Николай Поло и Матфей Поло (отпр. в 1260 г.) и многие другие. Большинство из этих проповедников останавливались в Армении, в результате чего армянские феодалы и армянское духовенство были осведомлены о политике мировых держав того времени в отношении монгольских завоевателей. Армянские политические деятели, как из коренной, т. е. Великой Армении, так и Киликии, исходя из вышеуказанных целей, старались установить прочную связь с монгольскими властителями.

Из Великой Армении имели тесную связь с монгольскими великими ханами и баскаками многие крупные ар-

мянские и грузинские феодалы. Так, например, с целью смягчить тягость монгольского ига и сохранить свои феодальные права, ездили в ханскую ставку Атабек Аваг (отпр. в 1239 г. 1240 г. г.), сын знаменитого армянского полководца Атабека Иване, Смбат Орбелян (отпр. в 1251 г.), родственник историка Стефаноса Орбеляна, Гасан Джалал (отпр. в 1256 г.), известный хаченский князь, оба грузинские царевича Улун-Давид, сын грузинской царицы Русудан (ум. в 1247 г.) и Нарин Давид, сын грузинского царя Георгия (ум. в 1223 г.) и многие другие более или менее влиятельные феодалы. Однако, все их старания—защитить себя и свою страну, оказались бесполезными. Армения была почти разорена жестокой политикой монгольских баскаков.

С монгольскими завоевателями имели так же тесные и дружеские отношения киликийские армянские правители. Когда монгольские войска, молниеносно покорив Иран, коренную Армению и Грузию, подошли к границам Римского царства, армянские киликийские феодалы, чтобы спасти себя и свою страну от неизбежной гибели, вступили в переговоры с монгольскими властителями и поспешили выразить им свою покорность. Наиболее энергично проводили указанную выше политику известный киликийский армянский царь Гетум I (царст. 1266-1270 г.г.) и его брат главнокомандующий киликийскими армянскими войсками Смбат Коннетабль. Мудрая политика предусмотрительных правителей, их усердное изъяснение покорности еще не покорившим их монгольским завоевателям, избавила страну от разорения. Киликийские феодалы, находясь в вассальной зависимости от монгольских правителей, временно упрочили свое государство и таким образом, оно, окруженное враждебными своими мусульманскими соседями, просуществовало дольше, чем сама Монгольская империя.

Наиболее ярко характеризует отношения между армянскими киликийскими правителями монгольским ханом Мангу договор, заключенный в 1253 г. в резиденции ве-

ими почти не имеющими себе в истории равных по масштабу завоеваниями, оказали сильнейшее воздействие не только на историю народов Армении и Кавказа, но и на судьбу всех азиатских и даже некоторых европейских народов. Когда монгольские завоеватели окончательно покорили Хорезм, Иран, страны Кавказа и подошли к границам Румского царства, то вести о монгольских завоеваниях молниеносно распространились по всей Азии и отчасти Европе. Если до этого западные державы во главе с римским Папой под знаменем крестовых походов разоряли и уничтожали множество царств, истребляли многие племена и пользовались крестовыми походами в своих корыстных целях, то теперь они начинают думать о том, каким образом приостановить продвижение монголов дальше на запад.

Чтобы остановить продвижение жестоких монгольских завоевателей, европейские державы с римским Папой во главе стремились оказать на монголов влияние путем проповеди христианства, а если это не удавалось, то собирали материалы о монгольских военных и политических обстоятельствах для организации сопротивления против них. С этой целью были отправлены к монголам Иоанн-де-Плано Карпини (отпр. в 1246 г.), Асцелин (отпр. в 1247 г.), Вильгельм де Рубрук (отпр. в 1253 г.), венецианские известные путешественники братья Николай Поло и Матфей Поло (отпр. в 1260 г.) и многие другие. Большинство из этих проповедников останавливались в Армении, в результате чего армянские феодалы и армянское духовенство были осведомлены о политике мировых держав того времени в отношении монгольских завоевателей. Армянские политические деятели, как из коренной, т. е. Великой Армении, так и Киликии, исходя из вышеуказанных целей, старались установить прочную связь с монгольскими властителями.

Из Великой Армении имели тесную связь с монгольскими великими ханами и баскаками многие крупные ар-

мянские и грузинские феодалы. Так, например с целью смягчить тягость монгольского ига и сохранить свои феодальные права, ездили в ханскую ставку Атабек Аваг (отпр. в 1239 г. 1240 г. г.), сын знаменитого армянского полководца Атабека Иване, Смбат Орбелян (отпр. в 1251 г.), родственник историка Стефаноса Орбеляна, Гасан Джалал (отпр. в 1256 г.), известный хаченский князь, оба грузинские царевича Улун-Давид, сын грузинской царицы Русудан (ум. в 1247 г.) и Нарин Давид, сын грузинского царя Георгия (ум. в 1223 г.) и многие другие более или менее влиятельные феодалы. Однако, все их старания—защитить себя и свою страну, оказались бесполезными. Армения была почти разорена жестокой политикой монгольских баскаков.

С монгольскими завоевателями имели так же тесные и дружеские отношения киликийские армянские правители. Когда монгольские войска, молниеносно покорив Иран, коренную Армению и Грузию, подошли к границам Римского царства, армянские киликийские феодалы, чтобы спасти себя и свою страну от неизбежной гибели, вступили в переговоры с монгольскими властителями и поспешили выразить им свою покорность. Наиболее энергично проводили указанную выше политику известный киликийский армянский царь Гетум I (царств. 1246-1270 гг.) и его брат главнокомандующий киликийскими армянскими войсками Смбат Коннетабль. Мудрая политика предусмотрительных правителей, их усердное изъяснение покорности еще не покорившим их монгольским завоевателям, избавила страну от разорения. Киликийские феодалы, находясь в вассальной зависимости от монгольских правителей, временно упрочили свое государство и таким образом, оно, окруженное враждебными своими мусульманскими соседями, просуществовало дольше, чем сама Монгольская империя.

Наиболее ярко характеризует отношения между армянскими киликийскими правителями монгольским ханом Мангу договор, заключенный в 1253 г. в резиденции ве-

ликого хана в Каракоруме. Впоследствии Николай Саттон по просьбе римского Папы в Пуатье (в 1507 г) перевел этот договор со старофранцузского языка на латинский язык. Оригинал договора Гайтона на древне-армянском языке не существует. Подлинником хроники Гайтона является старо-французский текст. Существующий древне-армянский текст хроники есть ни что иное, как искаженный перевод, сделанный мхитаристом Мкртичем Авгеряном в Венеции в 1842 г, под заглавием «Հիստորիա Պատմիչ Թագարացի», Мкртич Авгеряц, стремясь поднять роль и политическое значение этого договора, исходя из своего националистического настроения, тенденциозно излагает ряд пунктов договора.

Перевод Мкртича Авгеряца, которым до настоящего времени пользуются некоторые армяноведы, неправилен и искажен. Это скорее всего неточный пересказ, чем перевод. Авгеряц прибавляет такие моменты, которые вовсе не существуют в договоре: например, установление «границ Армении до Железных Ворот», «Освобождение всех армян от налогов и повинностей» — в тексте прибавил сам Мкртич Авгеряц. На основании всего вышесказанного о переводе Авгеряца, считая и возможным пользоваться древне-армянским текстом хроники Гайтона.

Исторические и дипломатические даты и факты, приведенные в XIII главе хроники Гайтона, подтверждаются как армянскими, так и другими историками современниками той эпохи. Договор, заключенный между киликийским армянским царем Сетумом I и великим ханом Мангу, является историческим фактом. Он как по форме, так и по содержанию соответствует духу стремлениям средневековой дипломатии монгольского периода. Аналогичные переговоры с монгольскими ханами и отдельными баскаками, как со стороны представителей западно-европейских держав во главе с римским Папой, так и со стороны мусульманских правителей и религиозных проповедников, показывают достоверность этого исторического документа.

Среди армянских дипломатов исключительно важное место занимает Саркис Абега, который был представителем монгольского императора Гюк-Хала в резиденции римского Папы. Он был посредником между ними и возложенные на него задачи он выполнял с точностью. Среди дипломатических деятелей следует также отметить известного армянского полководца Проп Ишхана, который во главе монгольской миссии в 1258 г. явился к Багдадскому Халифу с предложением о сдаче города Багдада монголам. Переговоры вели с монгольскими властителями еще многие другие религиозные и политические деятели, как, например, некий Ванакан из Киликии, Вардан Вардапет из курдской Армении и многие другие.

Армянские правители и вообще правители-христиане в первый период в эпоху владычества монголов пользовались большими успехами. Под влиянием христианской культуры часть монгольских правителей приняла христианство. В этом деле важную роль сыграли женщины-христианки, которые влияли на монгольских отдельных правителей и вынудили их принять христианство.

Армянская культура в этот период имела определенное влияние на монгольских завоевателей, как, например, в Кантоне были построены красивые церкви; у озера Исык-Кули был построен армянский монастырь, носивший имя «Братья-армяне», многие монгольские военачальники брали себе в жены армянок и т. д. Но впоследствии положение коренным образом изменилось. Мусульманские проповедники одержали вверх, а христианские миссионеры были изгнаны из тех почетных мест Монгольской империи, где когда-то они имели большое влияние. Монголы, по словам историка, вскоре оставили свои нравы, оставили обряды своих отцов и приняли учение Магомета, в результате чего они научились всем мерзостям и порокам и стали вести жизнь развратную.

Дипломатические отношения армянских политичес-

ках и религиозных деятелей с монгольскими правителями потерпели неудачу, в связи с принятием ими мусульманства. После того, как мусульманские проповедники одержали большую победу, христианские миссионеры были изгнаны. По словам историка, прекращение в Персии монгольской династии и распадение страны на несколько мусульманских владений положили конец деятельности миссионеров. События в Персии, вместе со смутами и междоусобиями окончательно изгнали европейских и армянских христианских деятелей из резиденции монгольских властителей.

Армянские киликийские правители, дружбой с монголами обострившие вражду с мусульманскими правителями-султанами, разделили участь своих бывших покорителей. После падения Монгольской империи, под ударами соединенных сил египетских и румских султанов, пало Киликийское Армянское царство Рубенидов.

Несмотря на то, что мусульманские правители так печально положили конец 300-летнему существованию Армянского царства Рубенидов, тем не менее в средних веках, в эпоху монгольского владычества армянские дипломатические деятели сыграли весьма важную роль. Среди этих дипломатов следует упомянуть Атабека Авага, Гасана Джалаля, Саргиса Абега, Гетума первого, Смбата Коннетабля и многих других более или менее видных людей.

Изучение этого вопроса имеет актуальное значение не только для Советского Союза, в том числе и армянского народа, но оно имеет политическое значение в международном масштабе.



Տեխ. խմբագրի ԳՈՒՐԳԵՆ ԿԱՐԱԳԵՏՈՒՆ
Սրբազորչեի ԳԱՐԳԳԵՆ ՍՍՐԳՍՅԱՆ
ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ ՄԻՐԱՍ

Գրավիճակի քաղաքի Գ.Ն 03159 Հրատ. Ձ 1
Գրատիկր 10. Տիրամ 1000.
Տպագրական 6 համար.
Հանձնված է տպագրական 15 դեկտեմբերի 1945 թ.
Ստորագրված է տպագրական համար 20 հունվարի 1946 թ.

Արտոբյանի շրջանի քաղաքի արտոբյան,
Իկնիստիան, Գուգուսյանի 62.

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊՈՒՄՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
II	3 վերևից	КОНДИД.	КАЭДВД.
VIII	1 ներքևից	հարսրեքությունների	հարսրեքությունների
3	8 ներքևից	Ռարունու	Ռարունույ
10	17 վերևից	Ժամանակից	Ժամանակակից
10	14 վերևից	արժանազոր	արժանաուր
11	17 »	անհրաժեշտ	անհրաժեշտ
18	5 ներքևից	«Նապան	«Նաբայ
20	11 »	Աղեղան	Աբեղան
22	2 վերևից	ամի է	ամի ի
20	3 »	Չարմարունի	Չարմարունի
29	12 ներքևից	դաշեկոք	դաշեկոք
34	13 »	ուրախանում	ուրախանում է
34	14 »	տեսալ	տեսալ
35	16 վերևից	է տուն նման	էտուն նմա
35	19 »	կոչում	կոչեմք
38	7 »	տիրացեալ թյան	տիրացեալ թյան
38	15 »	Ուսանցին	Ուսանցին
28	7 ներքևից	ընտանիս	ընտանիս
30	2 »	մեն	մենք
39	2 վերևից	Կապագոկիայի	Կապագոկիայի
45	2 ներքևից	Ժամանակազրության	Ժամանակազրության
46	9 վերևից	պատուել	պատուել
46	10 »	մեծ	մեծ
45	11 »	պայմանազրի	պայմանազրի
53	2 ներքևից	ընդհանրապես	ընդհանրապես
53	18 ներքևից	համար	համար
57	19 վերևից	հզեղեցին	հզեղեցին
58	12 վերևից	այսինք	այսինքն
58	7 ներքևից	մինև	մինչև
58	3 ներքևից	զէ պե օրինատ	զէ պեի-դ-օրինատ
67	8 »	զիար	հազիար
69	4 »	յաշխարհի	յաշխարհի
70	11 վերևից	յուրաքանչյուր	յուրաքանչյուր

ՄԱՌԳՎԱԾ Է 1971